

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.
Ser.

96

Title: Siddhanta Lakha
Sangraha

Done

96

Incomplete

	:	Siddhanta - Lekha - Sangraha (?)	Title
	:	Appayya Diksita	Author
	:		Editor
	:		Year, Vols.
	:		Publisher
96	:	(Begins abruptly)	Remarks

स्य तात्ता वात्ता तात्ता पत्रे ब्रह्मणी तत्त्व वारे वाचिवे केन पुपंचे तत्त्व सत्ति हो पपत्तेश्च सत्यत्वेन प्रपंच निषेधो
 पजीव्य विरोधो न वाऽप्र-क्त निषेधता न च ब्रह्मगत परमाधि विवृतिरिरेकेण प्रपंचे सत्ता नानुपगमे
 व्यवहित मत्पर जतातिरेकेण श्रुत्वा रजताता सोत्पत्तिः किमित्युपेय तदुति वाच्यं ॥ व्यवहित स्या सन्निकृष्ट स्या
 परोक्ष्या संज्ञावत निर्वहाय तदुपगमात् ॥ न न्येवं प्रतिबिंब न्नमस्य लेपि ग्रीवास्थ मुख्यातिरेकेण दर्पति
 मुखना सोत्पत्तिरुपेपा स्यात् ॥ स्वकोपे ग्रीवास्थे मुखे नासाद्य वच्छिन्न प्रदेशा परोक्ष्य संज्ञावत विनयन गोल
 कतलाटादि प्रदेशा परोक्ष्या योगात् ॥ प्रतिबिंब न्नमेन यन गोल वादि प्रदेशा परोक्ष्य दर्शनाद्यान च विवृतिरि
 क्त प्रतिबिंबानुपगम इष्टापत्तिः ॥ ब्रह्म प्रतिबिंब स्य पजीव्य स्यापित तो जेदेन मिथ्या तत्त्वापत्तेः प्रचरिवरण नु
 सरिणः ग्रीवास्थ एव मुखे दर्पणे पाधिसन्निधान दोषा दर्पणस्थत्वं प्रत्यङ्मुखत्वं विवृते दाना मध्यासस
 नवात्र दर्पणे मुख्यस्याध्यासः कल्पनीयः गौरवात् ॥ दर्पणे मुखं जातीति स्वजातीति स्वमुखानेदं प्रत्यक्षं प्रसं
 गमाच्च बाधात् ॥ मिथ्या वस्त्वेतरत्वेनेदं मुख्यमीति स्वरूप बाधापत्तेः दर्पणे मम मुखं जातीति स्वमुखानेदं प्र
 त्यक्षं ज्ञानाद्यन च ग्रीवास्थ मुखस्याधिष्ठान स्या परोक्ष्या संज्ञावतः उपाधि प्रतिहत नयन रश्मीनां परादस्य वि
 वग्राहकत्वेनियमानुपगमात् ॥ तन्नियमानः सुपगमे परमाणो ॥ कृत्रादिव्यवहित स्थूल स्यापि चक्षुषा
 प्रतिबंध मसप्रसंगतान च व्यवहित स्थूलोद्भूतरूप एव त एवाक्षुष प्रतिबिंब न्नमो ना न्यस्येति नियम इति
 वाच्यं ॥ बिंबस्योऽयोद्भूतरूपयोः कृतेन चोद्भूतज्ञान जननेनोपायोग संज्ञावत विधातरेणे पयोग बल्य

सि-ले सं

१

नानुपपत्तेः। कुत्रादिव्यवधानस्य प्रतिहतनयनरश्मिसंबंधविघटनं विनो वेहप्रतिबंधकत्वं संज्ञवेन
चक्षुःसन्निकर्षपात्रस्य कारणत्वलोपसंगच्छ। दर्पणे मिथ्या मुख्याध्यासवादिनापिकारणत्रयात्तर्गतसं
स्कारसिद्धार्थनयनरश्मीनां कदाचित्परावृत्त्यस्य मुख्याहकत्वकल्पनवैयर्थ्यानुज्ञवस्य समर्थनीयत्वा
द्य। न चानासादिप्रदेशवच्छिन्नपूर्वा नुनवादेव संस्थारोपपत्तिः। तावतानयनरश्मिगोलकदिद्यत्तिव
वाध्यासानुपपत्तेः। तदा कसलिते तद्विदपि समारुहदृष्टचरपुरुषप्रतिबिंबाध्याससंज्ञादेमनैपि पूर्वा
नुज्ञवस्य दुर्वचत्वात्। एवं चोपाधिप्रद्यते कथं हि जलसन्निवृत्ते के पुचिन्नयनरश्मिषु अग्रतिहतमंतर्गच्छ
स्वमेजलसंबंधेनापि प्रतिहन्यमानानि तांतमद्वयः सकलनयनरश्मिप्रतिपाद्यातिनो किरणसमूहं ग
तिहतनयनरश्मीनां विवंप्राप्यतद्गुहकत्वं वक्ष्ये वक्ष्ये वक्ष्ये वक्ष्ये वक्ष्ये वक्ष्ये वक्ष्ये वक्ष्ये वक्ष्ये वक्ष्ये
नश्चिनादिप्रतिहतानामनतिस्वच्छतामादिप्रतिहतानामतिनोपाधिसंबंधादेषामुखसंस्थानविशेषाया
हकत्वं साक्षात्सूर्यप्रभूनामिवोपाधिप्राप्यनिवृत्ता तांतथासोरजसाप्रतिहतिरिति प्रतिबिंबसूत्रावि
लोकने साक्षात्तद्वलोकन इव नाशकत्वं जलाद्युपाधिसन्तर्ककषो विदुपाधिप्रतिहतानां विवंप्राप्ताव
पिकेषां चित्तदंतर्गतसिक्तादिग्रहणमिसादिकल्पनात्र कश्चिदोष इति॥ अद्वैतविद्याकृतस्तुप्रतिबिं
वमिथ्याद्यमनुगच्छतां त्रिविधजोववादिनां विधारणपुरुषप्रतिहतिनो मेव मज्जिप्रायमाहः॥ चैत्रमु
खाद्गदेनेतसादृशपत्वेन पार्श्वी स्थितैः स्पष्टनिरीक्षमाणं दर्पणे तत्प्रतिबिंबं ततो जित्रं स्वरूपतो मिथ्यैव॥

स्वकारणान्नरजताद्युक्तेरजतमिव। न च दर्पणे मम मुखं नातीति विंवा ज्ञेदज्ञानविरोधः स्पष्टजेद्वि
ह्वप्रभुस्यैव ब्रह्मादिज्ञानविरोधेना जेदा संज्ञवा दर्पणे मम मुख्यामिति व्यपदेशात्स्वच्छाया मुखे स्वमुख
व्यपदेशो एवात्र॥ न चानेदज्ञानविरोधाद्देव्यपदेश एव गोणः किं न स्यादिति शास्त्रांशः। तालानां
प्रतिबिंबे पुरुषात्तरज्जमस्य हा नोपादित्साध्यापयंतस्यापलघितुमशक्यत्वात्॥ न च प्रेक्षाव
सपिस्थमुखविशेषपरिज्ञानाय दर्पणद्युपादानदरुना जेदज्ञानमप्यध्यापयंतमिति वाच्यं॥
जेदपि प्रतिबिंबस्य विवसमान। करुणित्यमविशेषपरिज्ञानादेव तदुपादानोपपत्तेः॥ यत्रुनात्र मु
खमिति दर्पणे मुखसंसर्गमात्रस्य बाधोन मुखस्येति तन्नैवेदं रजतमित्यत्रापीदमप्येदं रजततादा
स्यमात्रस्य बाधोन रजतस्य त्यापत्तेः॥ यदि चेदं मंशोरजतस्य दास्येनाध्यासान्नेदं रजतमिति
तादात्म्येन रजतस्यैव बाधोन तदा तस्य मात्रस्य तदा दर्पणे मुखस्य संसर्गित्याध्यासान्नात्र मुखमि
तिसंसर्गित्या मुखस्यैव बाधना गौरवात्तत्रा माणि कलात्रदोषः खनत्रे गोलकादिप्रतिबिंबप्रगमस्ये
विंवापरोक्षकल्पनोपायात्तावात्तनयनरश्मिनामुपाधिप्रतिहतानां विवंप्राप्तिकल्पने हि दृष्टवि
रुद्धं यद्वापद्यते कथं हि जलसन्निवृत्ते के पुचिन्नयनरश्मिषु अग्रतिहतमंतर्गच्छस्वमेजलसंबंधे
नापि प्रतिहन्यमानानि तांतमद्वयः सकलनयनरश्मिप्रतिपाद्यातिन किरणसमूहं निजित्यत मध्यगतैस्ते

यमंडलं प्रविशेयुः कथंचन संवधेनापि प्रतिहृत्य मानाः शिलासंवधेन न प्रतिहृत्यैरनन त्रानि
 हृत्परावर्तौ वायन गोलकादिभिर्निमित्तैर्जरेव ॥ ननु संसर्गो वा संसृष्टन साक्षात्कारयेयुः ॥ दोषाणां
 तिहि विविधाग्रहणमात्रप्रतिबध्यमानं दृश्यते ॥ ननु सन्निकृष्टाधिसि स्वरूपमपि ॥ प्रतिमुखाध्या
 सपक्षे तु न किंचिद्विद्वद्विकृतं कल्पनीयं ॥ तथा एव्यवहितस्य लोफूलरूपस्यैव वाक्षुषाध्यासदृशिका
 दिवगतस्यो लोफूलरूपयोः स्वाश्रयसाक्षात्कारणत्वेन ह्यस्यो स्वाश्रयप्रतिबिंबाध्यासोपिकारण
 त्वा ॥ कुत्राद्यावाण्डव्यलुगिद्रियन्यायेन प्राप्यकारितया वगतयन सन्निकृष्टविधिघटनद्वाराव्य
 वहितस्तु साक्षात्कारप्रतिबं कत्वेन ह्यस्य व्यवहितप्रतिबिंबाध्यासोपि विनैव द्वा रंतरं प्रति
 बंधकत्वं कल्पनीयं ॥ तत्रो विरोधः अचित्रकारणत्वादिना ह्यस्य फलवदान्यत्रापि कारणा
 त्वादिकल्पने ॥ एतेनोपाधिप्रतिहृतनयनरश्मीनां विवत्रास्तनुपगमेव्यवहितस्यो लोफूलरू
 पादिरहितस्य च वाक्षुषप्रतिबिंबमजसंग इति निरस्तं ॥ किंचातदस्युपगम एवोक्तं ह्युपा
 दिसंगः कथं साक्षात्सूर्यावलोक्य विना चक्षुर्विज्ञेयमवगतमौलिना निरीक्षमाणे सखिले ततः
 प्रतिहृतानां नयनरश्मिनां मुक्तमुक्तस्य विवमर्प्याह कलवतिर्लक्ष्य चक्षुर्विज्ञेयं विना ननु
 चक्षुषादर्पणे विलोकमाने तत्प्रतिहृतानां पार्श्वस्थमुखग्राहकत्ववद्यदनसाचीकरणत्रा वि

पुपाधिप्रतिहृतानां पृष्ठतागव्यवहितग्राहकत्वं तावदुचरिं ॥ उपाधिप्रतिहृतस्य नयनरश्मीनां नित्य
 त्रिनियमे विहाय त्रिविधतत्रैव गमनोपगमात् ॥ तथामलिनदर्पणेश्यामतया गौरमुखप्रतिबिंबस्य लेवि
 यमानस्यापि विगतगौररूपस्य चाक्षुषत्वे निर्वह्यमिति ॥ तथैव नीरूपस्यापि दृशितोपाधिपामत्वे वैशि
 ल्येन चाक्षुषप्रतिबिंबमविषयत्वमपि दुवारं ॥ स्वतो नीरूपस्यापि न सोध्यस्तैर्नैत्येवैषिधेन
 चाक्षुषत्वं संप्रतिपत्तेः ॥ तस्मात्स्वरूपतः प्रतिमुखाध्यासपक्षे एव श्रेयशान च तत्रापि पूर्वानुनयसंस्का
 रमात्रेण दर्पणे मुख्यविशेषाध्यासोपपत्तेः ॥ इयांस्तत्तैः स्वप्नेषु शुभानुभूतहेतुदृष्टानुभूतैर्न पुरुषा
 त्वा विरोधध्यासः इह विवसन्निधाना नुभूतेन मुख्यवृत्तिविशेषाध्यास इति ॥ न च प्रतिबिंबस्य
 स्वप्नेपतो मिथ्यात्वे प्रलप्रतिबिंबस्य जीवस्यापि मिथ्यात्वापत्तिदोषः ॥ जीतिबिंबजीवस्य तथा हे
 तुप्रतिबिंबजीवस्य सत्यतया मुक्तिभाकोपपत्तेरिति ॥ यत्र प्रतिबिंबदर्पणादिषु मुख्यध्यायाविशेषे
 पि ज्यासत्यमवतिकस्य चिन्मते ॥ तत्राद्याहिना मशरीरादेस्तत एव यो वेरा लोके कियदेशा व्या
 पिनिकृष्टे तत्र देशो ज्ञातकंतमवन ॥ न च मोक्तिकामणिक्याद् प्रतिबिंबस्य तमो विरुद्धलोहिता
 दिकपवतस्वमोकपद्याया च युक्तं ॥ न वा तमोकपत्वा संतरे इत्यांतरत्वं मस्तकत इत्यानेतरतायेत
 नोच इत्यांतरकल्पनापपत्तेरिति चेत् ॥ किततर इत्यांतर ॥ प्रतीयमानरूपपरिमाणसंस्थानविशेष
 मुख्यत्वादियर्थयुक्तत इति वा स्यात् ॥ अत्यन्ततेन इत्यांतर एकरूपविशेषादिषु दित प्रतिबिंबोपपत्त

शेमुलाज्ञानावरणशक्तेः शान्तिनावकलेपितदाप्रविष्टे पशुशान्तिनिवर्तकत्वात्॥ नन्यथातत्प्रदे
शास्येत व्यावहारिकविज्ञेयपणमपि विज्ञायापत्तेः॥ नचप्रतिबिम्बस्य मूलो ज्ञाने कार्यव्यावहारिकत्वा
प्रतिप्रविद्यातिरिक्तदोषाजन्मलस्य व्यावहारिकप्रयोजनकत्वात्॥ अतएव तदतिरिक्तबिम्बसंज्ञि
धानदोषसद्भावेन प्रतिज्ञासिक्कलोपपत्तेः॥ नचैवं प्रतिबिम्बोपाधिसंनिवृत्तिरसहकृतस्याप्यधि
ज्ञानस्य प्रतिबिम्बाध्यासानिर्वर्तकत्वप्रसंगः॥ तन्मूलज्ञाननिवर्तकत्वात् भावादि

प-२१-त्रुट
कछे

॥पञ्चदशमस्कन्धः॥ अथैवमत्र जगद्देहं करोपहितसंज्ञिणे विधिना देहात्तेन सुरवादिबन्धनः॥
 ॥करणावृत्तिमनपेक्षतेन प्रकाशमानस्य चक्षुरादिना मुपरततया वस्तुदया संज्ञेन तत्संज्ञे
 मनपेक्षतेन प्रकाशमानस्य चायोगात्॥ द्वितीयेदं रजतमिति बह्वङ्गजज्ञेति वा अहं मुरवीति बह्वं
 गजवातिति वा ध्यासंज्ञा संगतः॥ अत्र केचिदेषां पदं समर्थयन्ते॥ अहं कारावच्छिन्नचेतनं न दे
 हादहिः स्वाप्नप्रपञ्चस्याधिष्ठानमुपेयते॥ किंतु तदेतरेचः प्रतएव दृश्यमानपुत्रिमाणे हि
 तद्देशासंपत्तजावात्वा प्रगजादिनां मायामयत्वं मुच्यते॥ एवं चान्तःकरणस्य देहादहिरहा
 तं या जागरणे वा स्रुक्तिरमंशादिगोचरवस्तुपादाय चक्षुराद्यपेक्षामपि देहात्तरंतः करण
 म्यस्वतंत्रस्य स्वयमेव प्रवृत्ति संज्ञावादेहात्तरंतः करणावृत्तिव्यवस्थानवच्छिन्नचेतनस्याधिष्ठा
 नत्वेन कदाचिदुपपत्तिः प्रतएव यथा जागरणे संप्रयोगजन्यवस्तुनिवृत्तिरमंशावच्छिन्नचेतन्या

क्षिताविद्यारूपाकारेण विवर्तते तथा स्वप्नेपि देहस्यात्तरंतः करणावृत्तौ निद्रादिदोषोपेक्षायां निवृत्तौ चैतन्यस्याविद्याऽदृष्टोद्बोधितानानाविषयसंस्कारसहिता प्रपञ्चाकारेण विवर्ततामिति विवरणे प
 न्यासितारतीतीर्थवचनमिति॥ अथैव नवच्छिन्नचेतनं न वस्तुनिवृत्तं स स्वाप्नप्रपञ्चस्याधिष्ठानमश
 द्भूलकानवच्छिन्नचेतन्ये गोचरवस्तुदया संज्ञेन वात्॥ अहं कारावच्छिन्नचेतनमएवाहं प्राकारव
 स्तुपदर्शनात्॥ तस्मात्त्वातोपरोक्षमहं काराद्यवनेच्छिन्नचेतनं तदधिष्ठानं॥ प्रतएव संचेपणादीर
 के॥ अपरोक्षरूपविषयजमधीरपरोक्षमास्पदमपेक्ष्य न वेत्॥ मनस्वास्वतो नयनतोयदिवास्वपनं
 जमदिषु तथा प्रपितेरिति श्लोकेनापरोक्षाध्यासापेक्षितमधिष्ठानापरोक्षोक्तिस्त्वतः क्वचिन्मान
 सावृत्त्यावच्छिन्नहिरिद्रियवत्स्येति धाय स्वतोपरोक्षावित्तिरत्र विन्नमद्रत्यनेतरश्लोकेन स्वप्नाध्या
 से स्वतोधिष्ठानापरोक्षमुदाहृतं॥ नचाहं कारनवच्छिन्नचेतनमत्रावृत्त्यमिति वृत्तिमंतरेण न
 तदप्यवृत्तिरिति वाच्यं॥ ब्रह्मचेतनं मेवावृतमविप्रतिबिंबजीवचेतनमहं कारानवच्छिन्नमप्य
 नावृत्त्यमित्यनुपगमात्॥ एवं चाहं कारानवच्छिन्नचेतन्ये ध्यमाने स्वाप्नप्रगजादौ तत्समनिय
 ताधिष्ठानगोचरांतःकरणवृत्तिरुक्तान्नेदानीं व्यक्तप्रमानचेतनस्यापि दंसपप्रपा॥ मोतिवा
 बहारइत्याहुः॥ अपरोक्षद्वितीयपक्षं समर्पयते॥ अहं कारावच्छिन्नचेतनमधिष्ठानमित्य
 हं कारस्य विशेषणज्ञावेनाधिष्ठानकाशो नापेयते किंच हं कारोपहितं तत्प्रतिबिंबस्वरूपचेतनं

मात्रमधिष्ठानमित्यनेन। हंकारजइत्याद्यनुत्तमवप्रसंगइति। एवंशुक्तिरजतमपिशुक्तिरंमप्रा
वच्छिन्नचेतनमप्रतिबिंबेवन्निर्मलः कारणगमेधस्यते शुक्लीहंसावच्छिन्नविबचेतनमेसर्वसाधा
रणे तस्याध्यासे सुर्यादिवदनमेवेद्यत्ता नोयप्रसंगादिति। केचित्। केचित्तु विवचेतनमएव तस्या
समुपेत्य यस्याज्ञानोपादानकं यत्र तस्मैव प्रत्यक्षेन जीवांतरस्येतनमवैद्यं मुपपादयं॥ ननुशुक्ति
रजताध्यासेचात्तयातानुत्तमः साक्षादधिष्ठानज्ञानद्वारातरपेक्षणाद्वसमर्थ्यते स्वाप्नगजादिचात्तय
ह्यानुत्तमः कथमसमर्थनोयः उच्यते। तेनैवावत्तसमर्थनायैव स्वाप्नदेहवद्विषयवद्वेदियाणामपि प्राप्ति
तस्मिन्कोविदः शक्ततेव कुं प्राप्तिनासि कस्याज्ञातसत्त्वानावात्। इदियाणंचातीदियाणां सत्त्वेऽप्रा
ज्ञातसत्त्वस्याव्यवत्तात्॥ नापि व्यावहारिकाणां मेवेदियाणां स्वस्वगतके सो निष्कृम्य स्वप्नदेहमात्र
स्य स्वस्वविषयग्राहकत्वं बलं कृतं स्वप्नसमयतेषां व्यापाररहित्यरूपोय रतिश्रावणात्। व्यवहा
रिकस्य स्पृशनेद्रियस्य स्वेचितव्यावहारिकदेशसंपत्तिविधुरेतः शरीरे स्वाधिकारपरिमाणकतत्त्वस्व
प्नशरीरव्यापित्वा योगाद्यते देकदेशप्रयत्ने चरतस्य स्वप्नजलावगाहनजन्यसर्वांगीणशान्तस्य प्रा
निर्वाहात्॥ प्रतएव स्वप्ने जाग्रदिद्रियाणामुपगतावपितैजस्य वहारोपयुक्तानि सूक्ष्मेन्द्रिया
स्त्रिः शरीरावयववतूतानि सूक्ष्मद्रियसंतीति तैः स्वाप्नपदार्थानामेद्रियकत्वमित्युपपादनशंकापिति
रस्ता॥ जाग्रदिद्रियव्यतिरिक्तसूक्ष्मेद्रियाप्रसिद्धेः किंचात्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिःश्रुतिः जागरेऽपि

त्यादि ज्योतिर्व्यतिकराच्चक्षुरादिरिति त्रिसंचाराद्यदुर्विवेकमात्मनः स्वकीयं ज्योतिष्मिति स्वाप्नावस्था
मधिष्ठिततत्रात्मनः स्वयं ज्योतिष्प्रतिपादयति॥ अतथा तस्य सर्वदा स्वयं ज्योतिष्ठेति वैयर्थ्यात्। त
त्रयदि स्वप्नेपि चक्षुरादिसंचारः कथ्येत तत्रापि जागरइव तस्य स्वयं ज्योतिष्ठेदुर्विवेकस्यदिति॥ इहाह
तस्य तत्त्वमसिः पीयते॥ ननु स्वप्ने चक्षुराद्युपरमकल्पनेप्यतः करणमनुपरतमास्तइति परिशेषा सिद्धेन स्व
यं ज्योतिष्प्रविबेकः सैवं कर्ता शक्यं मवत्वादिव्याधिकरणे मायनिर्णयो कुरीत्तातः करणस्य चक्षुरादिकर
णांतरनिरपेक्षस्य ज्ञानसाधनत्वात्तावाद्वा तत्त्वसंधिपीकोकुरीत्वास्या स्वप्ने तस्यैव गजाद्याकारेण परि
णामेन ज्ञानकर्मतयावस्थितत्वेन तदानीं ज्ञानसाधनत्वायोगाद्वा परिशेषोपपत्तेः। नच स्वमेतक एव
स्य तावेतस्थितस्य स्वप्नदेहगजाद्यनुसंधानानुपपत्तिः सुषुप्तिरूपतया विद्यावत्तातदुपपत्तेः सुषुप्तौ
तदवस्थोपहितमेव स्वरूपचेतनमज्ञानसुर्यादिप्रकाशः उपात्तितस्यानुसंधानमुपाधिनूतावस्था
विनाशजन्यसंस्कारेणैति। वेदांतकोमुद्यत्तितेषु सुषुप्तौ विद्यावत्तावपत्तेरहापि स्वप्नगजादिनासकत्वे
तयोपाधिनूतस्वप्नावस्थविनाशजन्यसंस्काराद्यनुसंधानोपपत्तेः॥ अथवा तद्वत्सत्त्वेन स्वयं पश्यती
ति श्रुतेरस्तस्वप्नेपि कल्यातककुरीत्वा स्वाप्नगजादिगोचरांतः करणवन्निः नच तावता परिशेषा सिद्धिः।
अतः करणस्याहमिति गूढमाणास्य सर्वात्मना जीवे केनाध्यस्ततया लोकादध्यातया ध्यातिरेकाप्रसिद्धिः॥

परिशेषार्थचक्षुरादिसाद्व्यापाराभावमात्रस्यैवापेक्षितत्वात्प्रसिद्धप्रपञ्चमार्गवन्नासायोगमि
तिनिश्चयसत्त्वेनपरिशेषार्थममानपेक्षणात्॥ तस्मात्सर्वथापिस्वप्नचक्षुरादिसापुरासंज्ञात्वा
प्रज्ञादौचाक्षुषत्वाद्यनुज्ञवोच्यमएव॥ ननुस्वप्नेपिचक्षुःकमीलनेगजाद्यनुज्ञवस्वप्निमीलनेनेतिजागर
उवगजाद्यनुज्ञवस्वप्नचक्षुःकमीलनाद्यनुविधानंप्रतीयतइतिचेत्॥ चक्षुषारजतेपश्यामीत्यनुज्ञवव
द्यमपिकश्चित्वाप्तमोचविषयित्येवतसात्त्वरूपेस्वाप्तगजाद्यनुज्ञवचक्षुःराद्यनुज्ञविधानं
तदनुविधायिनीवन्निर्वाध्यस्यतेकिमिवहिदुर्घटमपिन्ममायानकारयतिविशेषतोनिद्ररूपेण
परिणतायमाहास्यात्स्वप्नेरथःप्रतीतेतत्तलेनमनुष्यःप्रतीयतेसचक्षुःलेनमार्जयिःस्वप्नइत्युच्य
नपूर्वापरविरोधानुसंज्ञवानां तस्मादन्वयाद्यनुविधाः नप्रतीतितोत्योपिजाग्रजाद्यनुज्ञवएवचक्षुः
हिजग्योनस्वाप्तगजाद्यनुज्ञवः दृष्टिस्तद्विवादिनस्तुकात्येतस्याज्ञातसत्त्वमनुपपन्नमिति॥ कृत्स्न
स्यजागत्प्रपञ्चस्यदृष्टिसमसमयांसृष्टिपुण्येत्पद्यदिदृष्टेश्चक्षुःसन्निकर्षानुविधानंप्रतीतिदृष्टेः
पूर्वधराभावोनासंग्रहमानांस्वप्नवदेवसमर्थयमानाजाग्रदुजाद्यनुज्ञवोपिनचाक्षुषरूपाः॥ न
नुदृष्टीस्तद्विमलव्यक्तस्तस्यजागत्प्रपञ्चस्यकाल्यितत्वात्पुण्येनैकस्तत्त्वकःनिरुपाधिरात्मा
नविद्योपहितोवानाद्यः सोऽपिसाधनांतरनिरपेक्षस्यकल्पकस्यसत्त्वेनअपंचानुवत्तासंसारविशो

प्रसंगान्॥ नद्वितीयः॥ अविद्ययाऽपिकल्पनीयत्वेनतत्कल्पनाशारेवकल्पकसिद्धिर्वक्तव्यत्वात्॥
अत्रकेचिदाहुः॥ पूर्वपूर्वकल्पिताविद्योपहितउत्तरोत्तराविद्याकल्पकः॥ अनिद्रप्रथमत्वाच्चकल्पक
ल्पनाप्रवाहस्यनानवस्थादोषः॥ नचाविद्ययाऽनदिहोपगमाच्छक्तिरजतवत्कल्पितत्वेनयुज्यते॥ अ
प्यासाधनादिविज्ञानुपपत्तेरितिवाच्यं॥ यथास्तप्तेकल्पमानंगोपुरादिकिंचित्सूर्यसिद्धत्वेनकल्प
तेकिंचित्तदानीमुत्पद्यमानत्वेन॥ एवंजागरेपिकिंचित्कल्पमानंसादित्वेनकल्पतेकिंचिदत्यथेत्येताव
तासाधनादिविज्ञानोपपत्तेः एतेनकार्यकारणदिविज्ञानोपिव्याख्यातइति॥ अन्येनवस्तुतोनाद्येवावि
द्यादितिचदृष्टिस्तद्विज्ञानोपपत्तेरितिचक्षुःकमीलनेनप्रपञ्चमात्रइत्याहुः॥ नन्वेवमपिप्रतिमात्रप्रतीतेस्ववियद
दिसर्गत्क्रमादेःकल्पकःनकोपिकिमात्रेवनात्स्यात्तत्रआकाशःशून्यःसंनूतइतिश्रुतिः॥ निःप्रपंच
ब्रह्मातेकावलंबनेत्येवेहि॥ अध्यारोपापवादाच्चानिप्रपंचब्रह्मप्रतिपत्तिर्नवतीतितत्प्रतिपत्त्युपा
यतयाश्रुतिपुसृष्टिप्रत्ययोपन्यासः॥ नतात्पर्येणेतिहिनाप्याद्युक्तोपः॥ व्यर्थस्तहितात्यर्थाभाववैव्य
त्याणपादयोर्विद्यदिसर्गतिक्रमादिविषयश्रुतीनांपरस्परनिरोधपायप्रिहारायप्रयत्नः॥ नव्यथः॥
न्यायमुत्पत्यर्थमसुयेत्यातात्पर्यतत्त्ववत्तेः उक्तं हि शास्त्रे दर्पेण श्रुतीनां सृष्टितात्पर्यस्वीकृत्येदमिहेति
तं॥ ब्रह्मात्मैकापरत्वात्तत्तासांतत्रैवविद्यातइतिन्यतिहोमदिश्रुतिव्योधितानुष्ठानात्कृतस्तिष्ठिः॥ स्वाप्तश्रु
तिव्योधितानुष्ठानप्रयुक्तकफलसंवाहत्वाज्योतिहोमदिश्रुतिनांचसत्त्वशुद्धिद्वाराब्रह्मणतात्पर्यान्ना

प्राप्ता एव नित्यादि। सखि हस्ति मुत्सादन प्रक्रिया मुत्सादन प्रक्रिया प्रपंचस्ता करण वरुण्य॥ प्रथमे
 कोटि सम समया विषय सखि रिति हस्ति सखि वादः प्रत्यक्ष हस्ति रे व विषय सखि॥ द्रव्य सखि हस्ति ने दे प्रमाणता
 वात्॥ ज्ञान स्वरूप मे बाहु जने दे ल विचक्षणः अर्थ स्वरूपे तस्य तः प्रपंच सखि ते हस्ति इति स्मृते स्वेति सि
 धांत मुक्ता वस्त्रादि प्रतिता हस्ति वादः॥ द्विविधे पि हस्ति सखि वादे मनः प्रत्यय मलमानाः केचिदर्थः सखि हस्ति
 वादोच्यते॥ प्रति हस्ति तेन क्रमेण प्रनेश्वर सखि मज्ञात सता पु क्रमे व विषय तत्तद्विषय प्रमाण वता रे
 तस्य तस्य हस्ति रिति॥ न चैवं प्रपंच सखि कल्पिता वाता ये श्रुत्यादि प्रतिपन्न सखि प्रलयादि मतः प्रत्यक्षादि
 प्रतिपन्नार्थ क्रिया कारिणश्च तस्य सखि मे वा सुपगतं स्यात्ते हीति वाच्यं॥ श्रुति रजता दिव सं प्रयोग संस्कार दो
 श रूपेण धिष्टान ज्ञान संस्कार दोष रूपेण वाकरण त्रयेण जन्म तया कल्पना सम समय ता जा वे पि ज्ञानै क निव
 र्त्त्य रूप सखि सद सखि लक्षण रूप सखि प्रतिपन्नोपाधिगत त्रै कालिक निषेध प्रतियोगि रूप सखि वा मि
 न्या ह्यस्या सुपगत मात्॥ सत्य ह्यप चै प्रपंचे उक्त स्वरूप मिथ्या ता जा वे न त तो ते दात्॥ न चैव महकार त द्रव्यणि
 मप्युक्त रूप मिथ्या त्वं विद्य हस्ति व कल्पित ता जा वे पि सिध्यतीति ता ध्यरी का विवरणे पु त ह्म्या सकारण
 त्रितय संपादन दिय लो व्यर्थ इति चेत्॥ प्रहंकारा दीना मपि के व ल सा स्ति वे य तया श्रुति रजत वत्ता ति
 ना सि कल्प मति म तमिति वित्तु र्वचा र्याः प्रपंचे तया वा दमात्रे त द्द्वितीया धिष्टान ब्रह्मा तत्प्रमाण स्य चेत्
 न्यस्ये सा दित त्र त्प करण त्रितय संपादन ग्रंथ स्य चेत् न्यस्य प्रमा करण ह्ये वेदा त करण ता दि कल्प ना जे

ग प्रसंगे न प्रो विवा द ह्यस्य स्फुर त्वदिति रा मा द्या चा र्याः ननु हस्ति सखि वादे ब मिथ्या त्व सं प्रतिपत्ते कथं मि
 थ्या त्व तस्यार्थ क्रिया कारि त्वं स्वप्न वदि ति ब्रूमः॥ ननु स्वाप्न जला दिसा ध्या वगा ह नारि रूपा र्थ क्रियाः सत्यै व किं तु
 जाग्र जुला दिसा ध्या सा सत्याः प्रविशिष्ट मुनय चापि स्व समान सत्ता कार्थ क्रिया कारि त्व मिति केचित्॥ अद्वैत
 विद्या चार्या क बाहु स्वाप्न पदार्थानां न के व ल प्रबोध वा ध्या र्थ क्रिया मात्र कारि त्वं स्वप्नां ग ना नु जग मा दी ता त द्वा
 ध्य सुख च या दि जन क त्व स्या पि दर्श नात्॥ स्वाप्न विषय जन्म स्या पि हि सुख च या देः प्रबो धा ने त रं न बा धो नु नू य ते
 प्रत्यु त बो धा ने त रं म पि पु नः मनः प्र सा द शरी र के पा दी ना सह त द्नु वृ त्ति र्श ना त्वा गं पि स ख मे वा व सी य ते। अत ए
 व प्राणि नां पु न र पि सुख ज न क विषय गो च र स्त्वे नै वा ष्ण॥ अता द श स्य नै च दृष्टः से न व ति च स्व पे ज्ञा न व दे त क
 रण वृ त्ति रू प स्व सुख च या दे रु दयः न च स्वप्नां ग ना दि ज्ञा त मे व सुख वा दि ज न कं त द्वा स दे वे ति वाच्यं॥ त स्या पि दर्श न
 स्पर्श ना दि वृ त्ति रू प स्य स्वप्न प्र पंच सा त्ति ए प ध्य स्त स्य क ल्प ना मा त्र सि द्ध वा त्॥ न ह्यु प र ते द्रि य स्य च ह्यु रा दि
 वृ त्त यः स त्वा न व ति। न च त द्वि प्र या प रो ह मा त्रं सुख ज न कं त द्वा स त्ति रू प स दे वे ति वाच्यं॥ दर्श ना त्प र्श ते का मि
 न्याः प्र द्वा स्य र्श ना त्वा णि ना म्य र्श ने नु जं ग म स्या म मि स्थ ले न म्य र्श ना त्म म र्थ म्य ले न म्य र्श ने न सुख वि शे ष म्य
 तय वि शे ष म्य चा नु त य सि द्ध त्वे न स्वप्ने पि न त्र सुख त या दि वि शे ष म्य क ल्पित दृ श नि म्य र्श ना दि वि शे ष ज न्य
 त्व स्य व क्तव्य ता दि ते॥ तथा जाग रे घटा दि प्र का श न त्त म त न त्प रु षां त र नि र त्प मा णा लो क व त्प व र के स द्वा
 त्र वि षे न क ल्पित न्य स त म स म्य प्र सि द्ध र त म सो चि ता र्थ क्रिया कारि त्व दृ ष्ता ते न तं प्र वि ष्ठा द्या व र ण ही

प्राधान्यनेतदयसरणतन्त्रयने पुनरावणमित्यादेर्दर्शनादित्यपिकेचित्। अन्त्यतुपादानावगा
 हनाद्यर्थक्रियां जलादिस्वरूपमात्रमुपयोजिताननुत्तसंस्तत्तस्यकारणतदवच्छेदकत्वयोरनावादि
 ति॥ विनेत॥ नचैवसतिमरुमरीचिकोदकमुक्तिरजतादेरपिप्रसिद्धोदकाद्युचितार्थक्रियाकारित्वप्रसंगः॥
 मरीचिकोदकाद्युदकत्वादिजातिर्नास्तितितद्विषयजमस्योदकशब्दोत्पत्तिस्तत्तदुच्चैरवपूर्वानुत्तव
 संस्कारजन्यत्वप्रयुक्तमिति॥ तत्तुष्टिकाशदिमतेतजदर्थक्रियाप्रयोजकोदकत्वादिजात्यानावादे
 वलदप्रसंगात्॥ तत्राप्युदकत्वादिजातिरस्त्यन्यथातद्वैमिष्योद्वेगिजमविरोधादुकाद्यर्थितस्तत्त
 वस्त्यनावप्रसंगाच्चेति॥ प्रातिजासिपूर्वदृष्टसजातीयत्वव्यवहारानुरोधितामतेद्विदधिष्ठानसामान्य
 ज्ञानोपरमेणवेवजाध्यासनायात्तुचिरंजादौचक्षुषावन्तापध्यासस्यस्थलेदाहपाकादिप्रयोजकस्यो
 ध्यास्यशदिरनध्यासाच्चतत्रार्थी॥ नृपात्रवैपपत्तेः॥ क्वचिक्वचित्कासांचिदर्थक्रियाणामिष्यमाणत्वाद्याम
 रीचिकोदकादिव्यवर्तकस्यार्थक्रियापयोगिरूपस्यवक्तव्यत्वेवचक्षुषाविविक्तप्रत्यक्षादिनादुग्रहंक्रिया
 नावाध्यत्वंविहायदोष्यिकोषारजन्यरजतत्वादेरेवजताद्युचितार्थक्रियापयोगिरूपत्वस्यवक्तव्यत्वात्॥
 नस्मान्निष्पत्त्याहेत्यर्थक्रियासेनवानिर्धेयप्रपंचेनसत्यइति॥ ननुमिथ्यात्वस्यसत्यत्वेब्रह्मादितत्तत्तत्सद
 विनिर्धेयवक्तव्यमिति॥ कुतः प्रपंचस्यसत्यत्वमिति॥ मिथ्यामूलप्रमाणः सप्रपंचत्वंननिः प्रपंचत्वविरोधीति
 त्वदुक्तरीत्यामिथ्यामूलमिथ्यात्वस्यसत्यत्वाविरोधित्वात्॥ प्रपंचमहेतदपिकायांविद्यदादिप्रपंचसमा

नस्वभावमिथ्यात्वांतद्वधर्मिणः सत्यत्वप्रतिज्ञेपकधर्मस्यस्वविरुद्धधर्मप्रतिज्ञेपकत्वेहिउत्तयवादिसिद्धं
 धर्मिसमसत्त्वंतत्रनपारमार्थिकत्वमध्यात्वादिसिद्धेपकधटत्वादावस्माकंपारमार्थिकत्वासंप्रतिपत्तेः
 ब्रह्मणः प्रपंचत्वेनधर्मिसमसताकमितिनिः प्रपंचत्वप्रतिज्ञेपकं॥ अतएवमिथ्यात्वस्यव्यावहारिकत्वे
 तद्विरोधिनोऽतिनासिकस्यप्रपंचसत्यत्वस्यपारमार्थिकत्वस्यादितिनिरस्तं॥ धर्मिसमसताकस्यमि
 थ्यात्वस्यव्यावहारिकत्वेधर्मिणोपिव्यावहारिकत्वनियमात्॥ अथवायोग्यस्यस्वविषयसाक्षात्कारनिव
 र्त्त्यधर्मः सतत्रस्वविरुद्धधर्मप्रतिज्ञेपकमुक्तेस्तुक्लितादास्यतद्विषयसाक्षात्कारनिवर्त्यप्रशक्तित्वाविरोधित
 त्रैवरजततादात्म्येतिनिवर्त्यअरजत्वाविरोधीतिव्यवस्थादर्शनात्॥ एवचमिथ्यात्वकल्पितमपिप्रपंचसा
 क्षात्कारनिवर्त्यमिति सत्यत्वप्रतिज्ञेपकमेवब्रह्मणः सप्रपंचत्वंतुब्रह्मसाक्षात्कारनिवर्त्यमितिनिः प्रपंच
 त्वप्रतिज्ञेपकमिति॥ एतेनशब्दगम्यस्यब्रह्मणः सत्यत्वेशब्दयोग्यतावतन्निहोचादिवाक्येनतात्त्विकाथस्य
 स्यवासिद्धत्वावेनयोग्यतासमानसताकस्येवशब्दार्थस्यसिद्धिनियमात्॥ अर्थाबाधरूपप्राप्ताण्यस्यासत्यत्वे
 र्थस्यसत्यत्वायोग्यतयाचब्रह्मातिरिक्तसत्यवस्तुसत्त्वेनद्वैतावयवनावद्वैतिवियदादिप्रपंचोपिसत्त्वोक्ति
 तिनिरस्तं॥ व्यावहारिकस्यार्थक्रियाकारित्वस्यव्यवस्थापितत्वेनव्यावहारिकयोग्यतयापिसात्यब्रह्मसिद्धिसे
 नवात्॥ ब्रह्मणरेवदत्तेसत्यदिपदसत्त्वाद्ब्रह्मसत्यत्वसिद्धेः॥ अग्निहोत्रादिवाक्येतादृशपदाभावात्तत्तत्पिप्र
 बलब्रह्मादितेप्रतिविरोधात्तदसिद्धित्वेवैवशाब्दोपपत्तेः शब्दार्थयोग्यतयोः समानसताकत्वनियमस्यनिः प्र

152

152

विशिष्टस्य बंधः शुद्धस्य मोक्ष इति वैष्णविकर एषं विशिष्टगतस्य बंधस्य विशिष्टेन च याज्ञावद्विप्रस्य
नतिरेकद्विधाहः ॥ इतिरेकमुक्तको बलश्चेतनः कर्तृत्वादिवंधाश्रयः स्फटिकैकैहिस्य न्यायेनांतःकरणस्य
तद्विशिष्टस्य वाकर्तृत्वाद्याश्रयस्य संनिधानाद्येतने कर्तृत्वाद्यंतराध्यासोपगमात् । न च तस्यैकत्वाद्यव
स्थानुपपत्तिः ॥ उपाधिने हो देवदत्तदुपपत्तेः ॥ न चान्यत्रेदादत्यत्र विकृद्धधर्मव्यवस्थानुपपत्ते इति वाच्यं ॥
मूलाग्ररूपोपाधिमात्रेण बलसंयोगात्तदनावयवस्यादर्शनात् ॥ तत्तत्पुरुषकर्णपुरोपाधिने देन श्रोत्रनाभकु
पगतस्याकाशस्य तत्र तत्र शब्दोपलंभकत्वानुपलंभकत्वात्तारमंदो- निष्प्राप्तेपलंभकत्वादिति वैचित्र्य
दर्शनाद्येत्याहुः । एकेन यथाश्रयत्रेदादेव विकृद्धधर्मव्यवस्थोपपादनीयात्तदाचेतननिष्कृष्ट एवोपाधि
वशाद्देकत्वनास्तु । अकल्पितश्रयत्रेदादेव व्यवस्थाप्रयोजक इति क्वाप्यसंप्रतिपत्तेः मणिमुकुररूपणा
धुपाधिकल्पितेन तैदेन मुखे श्यामावदातवन्तुलदीर्घजावादिधर्माणामंगुल्युपलंभे प्रोपाधिकल्पि
तेन तैदेन तैदेन हीपे पाश्चात्य पौरस्य जावादिधर्माणामवस्थासंप्रतिपत्तेरित्याहुः एवमुपाधिव
शाद्यवस्थोपपादने संज्ञाविते जीवानां परमस्परसुरवसाधननुसंधानाननुसंधाने प्रयोजकोपा
धी ॥ शरीरावच्छिन्नवेदनापास्तदवच्छिन्नेनानुसंधानात् । चरणवच्छिन्नवेदनायाहमस्तावच्छिन्ने
नानुसंधानद्वहस्तावच्छिन्नोहपादावच्छिन्नवेदनामनुज्ञायात्प्रत्ययात् । कथं तर्हि चरणलान्तक
रकोद्धराय हस्तव्यापारः नायं हस्तव्यापारो हस्तावच्छिन्नोहपादावच्छिन्नवेदनुसंधानात् । किंच वयं

[illegible]

कर्तव्यः। प्रत्यक्षिज्ञानात्। न च परिमाणेनेन तद्देहायममः एकस्मिन्वहेतू जायतेनेव कालनेनेव
 स्मिन्नेव परिमाणव्योपपत्तेः। न च वयवोपचयमेतरेण न परिमाणनेदेः। प्रवयवोपचयपक्षेपक्षे
 तनेनेन पूर्वसिद्धशरीरं प्रतियुज्येत इति परिमाणनेदशरीरनेदश्चावश्यक इति चेन्न। प्रदीपारोपणस
 मयसौ धोदरव्यापिप्रज्ञामंडलविकास। तत्पिधानसमसमयतत्सकोचाद्यनुरोधिनः परमाणुप्रक्रिय
 यारं न वादस्याननुपगमात्। विवर्तवादे चैतदालिक् दृष्टिं शरीरवद्विनेवावयवोपचयमाययाशरी
 रस्य बहुपपत्तेरित्याहुः। इतरेवंतः करणनेदेतद्देहमनुसंधानानुसंधानव्यवस्थामाहुः। अयंचपत्तः
 प्रागुपपादतत्केचित्। अज्ञानानि जीवनेषां धिन्तानि नानेति स्वीकृत्य तद्देहाज्ज्ञेयमनुसंधानानि
 नुसंधानव्यवस्थामाहुः। अत्र केचिदंशे नानाव्यपदेशादित्यधिकरणे। अदृष्टानियमादतिसंध्यादिव
 पिचैवं प्रदेशादिति चेन्न। तत्रावदिति सूत्राध्यरीतिमनुसृत्यैकस्मिन्नात्मनि उपाधिनेदेन व्यवस्था
 नुपगमे करणानुगादिरीत्यात्मनेद्यादपि व्यवस्थानुपपत्तिरित्येमाहुः। तथाहि चैत्रचरणजगतकं
 एकेन चैत्रस्य वेदतोत्यादसमये तेषामप्यात्मनां भूतो वेदानां जायेत। सर्वात्मनोसर्वगतत्वेन चैत्र
 शरीरांतजाया विशेषात्। न च यस्य शरीरे कंठकवेधादित्येव वेदानां तेषामिति व्यवस्था सर्वा
 त्मसंनिधावुत्पद्यमानेशरीरकस्य चिदेव तान्येषामिति नियतमुपपादयति। न च यददृष्टोत्यादितं यदृष्टी
 रतत्र दीयमिति नियमः। अदृष्टस्यापि नियमासिद्धेः पदहितदृष्टोत्यादयकेन चिदात्मना संयुज्यंते मनः

६

संयुज्यते एव तदा तैरपि कथं कारणसाधारण्ये चिदेव दृष्टसुत्यद्ये तमिति तत एवादृष्टनियमो न विष्यती
 ति चेत्। अनिसंध्यादिनामपि साधारणमनः संयोगादिनिष्पाद्यतया व्ययस्थित्या सिद्धेः ननु स्वकीयमनः संयो
 गोनि संध्यादिकरणमिति मनः संयोग एव साधारणे न विष्यतीति तत्तत्सर्वस्मत्संयुक्तमनः कस्यचिदे
 व स्वमिति नियतमुपपादयति। न चादृष्टविशेषादात्मविशेषणमनसः स्वस्वामिजायमिति तस्याप्यदृष्ट
 स्य पूर्ववद्व्यवस्थित्यसिद्धेः। नन्वात्मनां विचलितेपितेषां प्रदेशा एव बंधता जडत्वात्मांतराणां चैत्रशरीरे तस्य
 देशविशेषाजायात्सुखदुःखादिव्यवस्थानुविष्यतिनः यस्मिन्प्रदेशे चैत्रः सुखाधनुः नृयतस्मात्प्रदेशादप
 त्तस्तस्मिन्नेव मेनेसमागते तस्यापि तत्र सुखदुःखादिद्वारेण शरीरांतरे आत्मांतरप्रदेशविशेषस्याप्यं
 लर्जावात्। तस्मादात्मनेष्वपि व्यवस्थादुरुपपादेव कथंचित्तदुपपादने चक्रत्यनुरोध्याद्यावाद्यात्मैक्य
 मंगीकृत्य तत्रैव तदुपपादानं कर्तुं युक्तमिति संतुल्य एव बात्मनो यदि विचलितव्यवस्थानुबचनः
 आत्मना माणुखे कदाचित्सर्वजीएण सुखोदयस्य करणरश्चरणप्रिष्टानस्य चानुपपत्तेः। यदत्राव
 बानकल्पनमुक्तं गत्यागतिश्रवणन्यथानुपपत्त्या अणुद्वेष आत्मायवा एते सि। नीतः पुणंचपा
 पंचवाजग्रशतजागस्येत्यादिश्रुतिषु साक्षादणुत्वश्रवणेन चाणव एव जीवाः तेषामाणुखेपि ज्ञानसुरवा
 दीनां प्रदीपप्रज्ञायायेनाश्रयातिरिक्तप्रदेशव्यापिगुणतया सर्वाजीएण सुखाधुपलंजः शोणवृत्तस्य ते
 र्जागमित्यादिसत्त्वानुरोधेन जीवानां मंशसत्त्वात्करणीरश्चरणदिगतेषु सुखदुःखादियोगादयं काय

張

॥

प्रकारेण जीव ब्रह्म ने प्रायः कर्मतीनामुपपादानादियदिष्टव्यक्तं। तस्माच्च तत्र प्रपंचस्य मिथ्यात्वाच्च
 तत्र प्रपंचस्य ब्रह्मत्वे दाघनवेदानां नाम द्वितीये ब्रह्मणि विद्ये कृत्राये सन्त्यस्य कश्चिद्विरोध इति ॥ ॥
 ॥ इति शास्त्रसिद्धांतलेशसंग्रहे द्वितीयः पश्चिमः ॥ ननु कथं विद्येयं ब्रह्मसंज्ञां सित्यावता कर्मणामपि
 तत्प्राप्तिहेतुत्वं सम्यक्तेः तत्प्राप्तिहेतुविज्ञानं कर्मवोक्तमहामुने ॥ सत्यं नात्यः पंथा इति श्रुते नित्यसिद्धब्रह्मत्वा
 सौक्यं गतविस्मृतकनकमालावाप्तिरुत्पायां विद्यातिरिक्तस्य साधनत्वात् संगतवाद्यब्रह्मावाप्तौ परंपर
 या कर्मपेक्षमात्रपरातादृशी स्मृतिः कृतहि कर्मणामुपयोगः ॥ अत्र नाप्रतीमता नुवर्त्तिनि ग्राहः ॥ तमेव वे
 दानुवचनेन ब्रह्मण्यविदिष्येति यज्ञेन दाघनेन तपसा नाशकेनेति श्रुते विद्यासंपादनद्वारा ब्रह्मावा
 प्त्युपयन्तायां विविदिषायां मुपयोगः ॥ नन्विष्यमाणयां विद्यायां मुपायोगः किं न स्यात् ॥ नेप्रत्ययार्थ
 स्प्राधान्यात् ॥ विद्यासंयोगात् सत्यासन्नानि विद्यासाधनानि शमदमादिनि विविदिषासंयोगाच्च ब्राह्मत
 राण्यज्ञादीनि तिसर्वापेक्षाधिकरणभाष्यात् ॥ ननु विविष्यार्थं यज्ञाद्यनुशातुर्वेदनागोचरे द्यावर्धे विदि
 ष्यायाः सिद्धत्वेन तदनावेवेदोपाये विदिषायां कामना संजवेन च विदिषार्थं यज्ञाद्यनुशातुर्वेदनेन
 चरे द्यावर्धे विदिषायाः सिद्धत्वेन तदनावेवेदोपाये विदिषायां योगात् न यज्ञादीनां विविदिषायां विनियो
 गो युक्त इति चेन्न ॥ अत्र द्वेषेण वारं वारं तस्मिन् हारायां विषयो लक्ष्यं च तृणायामिषायां सत्यामप्युक्तं
 जीर्णदिप्रयुक्तं धातुवेषस्य दोषात्तत्र प्रवर्त्तिपर्यंतारुचिर्न जायत इति तत्र च कोषधविधिवन्ति रतिरा

यानं रूपप्रज्ञानत्वात्तौ विद्यसाधनमित्यर्थे प्राचीनवद्वृत्तमा नुष्ठितानभिसंहितफलनित्यनैमित्तिक
 कर्मोपाजितचित्तप्रसादमहिम्ना संपन्नविश्वासस्य पुरुषस्य ब्रह्मावाप्तौ विद्यायां च तदोक्तं यत्तद्व्यापि
 छायां सत्यामप्यनादिनवसंचितानेकदुरितदोषेण स्तिकाकामुकस्य हेयकर्मणा वविषयज्ञोगे प्रावर्ण्य
 संपादयता प्रतिबंधाद्विद्यासाधने श्रवणादौ प्रवर्त्तिपर्यंतारुचिर्न जायत इति प्रतिबंधनिरासमूर्त्तत्वात्
 एकयत्तादिविद्यानोपपत्तेरिति ॥ विवरणानुसारिणस्त्वाहुः ॥ अततिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययास्य यार्थस्य प्राधा
 न्यमितिसामान्यन्यायादिष्वविषयतया शब्दबोध्यावशात् साधनतान्वय इति स्वर्गकामादिवाक्येषु
 विशेषन्यायस्य वजीयस्त्वाद्भवेन जिगमिष्यति ॥ असिना जिघांसतीत्यदि लौकिकप्रयोगे श्वादिरूपसाध
 नस्य तदन्वेष्ट्वं तद्वावजिज्ञासितव्यं मंतव्य इत्यादि वैदिकप्रयोगे तव्यार्थं च तद्विधेः सत्ययानिहि
 तेष्वविषय एव गमनादन्वयस्य व्युत्पत्त्याद्य ॥ अकृत्यनिहितायां विद्यायां यज्ञादिनां विनियोगः ॥ ननु
 तया सति यावद्विद्योदयं कर्मानुष्ठानापत्तेस्त्यजते वहितक्षेपमित्यादिकृति सिद्धकर्मत्यागरूपस्य सत्या
 सस्य विद्यार्थत्वं पात्रेतेति चेन्न ॥ प्राग्बीजावापात्कर्षणं तदन्तरं मकर्षणमिति कर्षणकर्षणयोर्विद्या
 दिनिष्पत्तिवदाकुरुतोर्मुनयोर्मकर्मकारणमुच्यते ॥ योगाकुरुत्स्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ इत्यादि
 च नानुसारेण चेतसः शुद्धिविविदिषादिरूपप्रत्ययप्रवर्णनादयपरितं कर्मानुष्ठानततः सत्यास इति क
 र्त्तव्यं न्यासो न्यायिनिष्पत्त्युपगमात् ॥ ३ ॥ ॥ नैष्कर्म्यसिद्धे प्रत्ययकप्रवर्णनात्तु द्वैकमा एषा पापाद्य

शुद्धिः कृतार्थान्तरमायानि प्रावृत्ता ते घना इवेति ॥ कर्मणो विद्यार्थत्वं पक्षेऽपि विविदिषापर्यंतकर्म
 नुष्ठाने विविदिषार्थत्वं पक्षात्को जेदइति चेत् ॥ अयं जेदः ॥ कर्मणो विद्यार्थत्वं पक्षेऽपि विविदिषापर्यंतक
 मनुष्ठाने विविदिषार्थत्वं पक्षात्को जेदइति चेत् ॥ अयं जेदः ॥ कर्मणो विद्यार्थत्वं पक्षेऽपि विविदिषा
 सिद्धनंतरं मुपरतावपि फलपर्यंतानि विविदिषा गुणानां विविदिषा गुणमननासि साधनानि नानि
 वृत्तिप्रमुखानि संपाद्य विद्योत्पादकत्वं नियमोक्तिविविदिषार्थत्वं पक्षेऽपि प्रवणदिप्रवृत्तिजननसमर्थो
 कटेष्ठासंपादनमात्रेण कृतार्थतेति नावश्यं विद्योत्पादकत्वं नियमः पक्षे ते च त्वारिंशत्संस्कारा इति स्म
 तिरूप कर्मणामात्मज्ञानयोग्यता पादकमलोपलक्षणगुणधानलक्षणसंस्कारार्थत्वं पक्षेऽपि वेति व
 दंति ॥ ननु केषां कर्मणामयमुदाहृतश्रुत्या विनियोगो बोध्यते ॥ अत्र वैशिष्ट्यं केषां नुवचनेनेति
 अत्र चारिधर्मिणो यत्नेन दानेनेति गृहस्थधर्माणां तपसानाश्रमेनेति वानप्रस्थधर्माणां चोपलक्षण
 मित्या श्रमधर्माणां मेव विद्योपयोगः ॥ अतएव विहितव्याघ्रश्रमकर्मपिति शरीरकसूत्रे विद्याधिक
 मस्वाश्रमकर्मपदप्रयोग इति कल्पतरोनुनाश्रमधर्माणां मेव विद्योपयोगः अंतरावापि नुतद्वहिरित्य
 धिक्कृतोऽश्रमरहितविधुराद्यनुष्ठितकर्मणामपि विद्योपयोगानिरूपणं ॥ न च विधुरादना
 मनाश्रमिणां शरजन्माद्यनुष्ठितयः ॥ ११ ॥ ११ ॥ साधुत्वादिति विविदिषाणां विद्यासाधनप्रवणदावधि

प्रविद्याहेकारसुरवदुःखदितमर्मप्रत्यक्षस्याज्ञाननिवर्तकत्वा नमुपगमदिति चेत् ॥ अविद्यादिप्रत्यक्षस्य सात्त्विकप
 क्षेन रतिरूपापरोक्षज्ञानस्यावरणनिवर्तकत्वं नियमानपायात् ॥ अथ कोयं सात्त्विकी जीवातिरेकेण व्यभिच्यते
 ॥ अत्रोक्तकूटस्थोपदेहद्वयाधिष्ठानचूतकूटस्थचैतन्यं स्वावच्छेदकस्य देहद्वयस्य सात्त्विकत्वं इह तन्निविष्टार
 त्वाद्यसात्त्विकत्वं ॥ लोकेऽपि दौर्दस्यमवधारणामेव सात्त्विकत्वं प्रसिद्धं ॥ यद्यपि जीवस्य वृत्तयः संतिरेह स्वच्छ
 त्वात् सात्त्विकत्वापि सर्वतः प्रसूतेन स्वावच्छिन्नेन कूटस्थचैतन्येनेषज्ञानस्य मेव देहद्वयजीवरूपचैतन्यप्रतिबि
 म्बगर्जातः करणत्वं विच्छिद्य विच्छेद्योऽच्छिद्यं त्रिज्ञानैर्जायते ॥ अंतरालकाले तु सहस्रसंज्ञावैकूटस्थचैत
 न्येनेव मासते ॥ अतएवाहंकारादीनां सर्वदा प्रकाशसंज्ञासंज्ञायाद्यगोचरत्वं ॥ अतएव ज्ञानधारोकाजीनाहं
 कारस्येतावन्तं कालमिदं महं पश्यन्नेवासमित्यनुसंधानचानचकूटस्थप्रकाशिते कथं जीवस्य व्यवहारस्य
 सात्त्विकमिति प्राप्ते ॥ अन्योन्याध्यासेन जीवैकत्वापत्त्या कूटस्थस्य जीवांतरंगत्वात् ॥ न च जीवचैतन्यमेव
 सात्त्विकं बहुकिंकूटस्थतेति वाच्यं ॥ लोकेऽपि वैदिकव्यवहारकर्तृस्तस्योदासीन इह त्वासेन वेन सात्त्विक
 वेतोऽवलो निर्गुण इति श्रुत्युक्तसात्त्विकयोगात् ॥ तयो रमः पिप्पलं स्वादु तनश्च न्नमोऽतिवा
 क्शितोति कर्मफलजातः जीवा दुदासीनप्रकाशरूपसात्त्विकः पृथगगमनाद्येति नाटकादीपेन तस्य
 शास्त्रास्योपदेष्टव्यं तेन सात्त्विकी जीवातिविधीयते इति ॥ यथा हि नृत्पत्रालास्थितो दापः प्रनुसंन्यास्य न क
 र्त्तव्योपयन्तु विशिष्टतद्वाच्यपि दृश्यते ॥ तथा चिदात्मविशिष्टो हंकाररूपजीवविषयः शोभा लब्धवैकल्या

त्रिमानप्रयुक्तहर्षविषादवत्त्वान्नानिमानिप्रचतुष्टयान्त्यगिरिसरवर्तित्वेपितद्रहित्यात्रसमपुरुषतु
 ल्यान्विषयान्नातविधिविकारवर्तित्वान्नान्तकीनुत्पत्तिधियेचक्षुषकुपुष्यादावहंकाराद्यन्तर्विषयमा
 नश्चिदान्नासविकिरिहंकाररूपजीजीवन्तमाधिष्ठानकूटस्थचेतन्यात्मासाक्षितिएवजीवादिचेसोय
 साक्षीनब्रह्मकेटिरपिक्विस्यसृजावेश्वरविजागंचेतन्यमित्ककूटस्थदीपे॥तत्त्वप्रदीपकाया
 मपिमायाशक्तिलेसगुणेश्वरेदेवलोविषयावरणमज्ञानेकविषयाश्रितरज्ज्वदिविज्ञेपो
 पादानन्तलेकायकल्पम्॥पुरुषाश्रितममुत्रपुरुषाश्रयस्यविषयसंज्ञित्वविज्ञेपोयादानसासंज्ञचे
 नाविषयाश्रितस्यविषयमहंनृजानानितिसाक्षिरूपप्रकाशसंस्वर्गायोगोनद्विविधस्याप्यवश्यकत्वा
 त्॥एवंचपरोक्षस्थलेवत्रिनिर्माणावातदूरस्थवृक्षेआत्मवाक्यात्मरिमाणविशेषापगमेपिन
 द्विपरितपरिमासाक्षितपदशतद्विषयगतज्ञानातिवत्सपिपुरुषाज्ञानानिवृत्तिरस्तेवत्पास्त्रार्थ
 नृजानामित्यनुज्ज्ञानस्यतदुपदेशानांतरनिवर्त्तननुजवात्॥अतएवानुमेपादौसुषुप्तिव्यावृत्तिमि
 त्तिविवरणस्यनद्विषयाज्ञानानिवृत्तिरथेइत्युक्ततत्त्वदीपनइति॥अन्येनयनपटलवत्पुरुषाश्रि
 तमेवाज्ञानेविषयावरणेनतदतिरेकविषयगताज्ञानेप्रमाणमस्ति॥नचपुरुषाश्रितस्यविषय
 यगतविज्ञेपपरिणामित्वंनमजवतितत्त्वचेवातदूरस्थवृक्षपुत्रिमाणेपरोक्षज्ञानादज्ञाननिवृत्तौविषयि
 तपरीमाणविज्ञेपोनसंजवतितीवाच्यं॥वाचस्पतिमतेसर्वस्यप्रपंचस्यजीवाश्रिताज्ञानविषय

कृतब्रह्मचवर्तलेनतद्वर्तित्वजतादेःपुरुषाश्रिताज्ञानविषयीकृतविषयावधिन्नब्रह्मविवर्तलोप
 तेःपरोक्षवर्त्तकायस्थानिवृत्तावप्यवस्थांतरेणविपरितपरिमाणविज्ञेपोपतेनिर्गुणइतिविशेषणानुपपत्तेः
 सर्वप्रत्यगचूलेविशुद्धब्रह्मजीवानेदेनसाक्षीतिप्रतिपाद्यतइतिविहितं॥कौमुद्यांविबोदेवःसर्वनूनेषुगू
 ढः॥सर्वव्यापिसर्वतूतानांतरात्मकमीक्ष्यह्यःसर्वतूताधिवासःसाक्षीतितादेवलोनिर्गुणश्चेतिदेवत्वा
 द्धिकृतेः॥परमेश्वरस्यवरूपनेहकश्चिजीवप्रवृत्तिनिवृत्त्योरनुमंतास्वयमुदासीनःसाक्षीनामासचकार
 एवादिधर्मानास्पदत्वापरोक्षोजीवजिबगतमज्ञानाद्यवनामयंश्वजीवस्यांतरंगःसुषुप्तादौचकार्यका
 रणेपरमेजीवगताज्ञानमात्रमजकःआज्ञाशक्तिःतद्यथाप्रिययास्त्रियांसंपरिष्कृतेनबाह्यकिंचन
 वेदनांतरमेवमेवायंपुरुषःआज्ञोनात्मनासंपरिष्कृतेनबाह्यकिंचनवेदनांतरंआज्ञेनांतरात्मनात्वाकूट
 त्सर्जनातीतिश्रुतिवाक्यापांसुषुप्तुक्रांत्यवस्थयोजीवनेदेनप्रतिपादितःपरमेश्वरइतिसुषुक्ताक्रोता
 धिक्करणातिर्णयोपिसाक्षिपरइत्यवर्णितं॥तत्त्वशुद्धावपियथेदंरजतमित्तिस्त्रमस्थलेवस्तुतःशु
 क्तिकाद्यंतर्गतोपीहमंशःप्रतिभासतो रजतकोटिःतथाचब्रह्मकोटिरेवसाक्षीप्रतिभासतोजीवको
 टिरितिजीवस्यसुरबादिमयहारेतस्मोपयोगइत्युक्तायमेवपत्तःसमर्थितःकेचित्तुविद्योपाधिको
 जीवएवसाक्षादृष्टत्वात्साक्षीःलोकेपिहाकर्तृत्वेसतिइत्येतांतिहंसंतिप्रसिद्धंतथासंगोसमीपकाशरूपे
 जीवएवसाक्षात्संजवतीतिजीवस्यांतःकरणतादात्म्यापरेत्याकट्ट्याधारोपजाकूपिस्वयदमुदासीनत्वात्

एकोदवतिमंत्रस्तु ब्रह्मणे जीवनावाप्तिप्रार्थने साहित्यप्रतिपादकः द्वा रकुर्यात्तेति मंत्रो गृह्यधिकरण
 म्यायेन जीवयरोजय परः गृह्यधिकरण नाष्योद्भूतये गिरहस्य ब्राह्मण व्याख्याते प्रकारेण जीवोत्तः
 करणेन यप्रमेवेति न कश्चित् विशेष्य इत्याहुः अयेतु सत्यं जीव एव साही ननु सर्वगते नाविद्योपहितेन रूपेण
 पुरुषांतरांतः करणदीनामपि पुरुषांतरं प्रति स्वातः करणनामक साहित्य संसर्ग विशेषेण प्रसक्तत्वापत्ते
 नचांतः करणजेदेन प्रमानेनैतदेनापत्तिः साहित्यास्पलः करणहो सर्वत्र सात्त्विकेदेन सति प्रमानेदे
 स्याप्रयो जकत्वात् न समादंतः करणे पधानेन जीवः करणसाही तथा च प्रतिपुरुषं साहित्येदात्त पुरु
 षांतरांतः करणदे पुरुषांतर सात्त्विक संसर्ग दातव्यो ग्यत्वात् द्वा प्रकाश उपपद्यते सुषुप्तावपि सूक्ष्म
 रूपेणांतः करणसद्भावात्तदुपहितः साहित्यहाप्यस्येवनचांतः करणोपहितस्य प्रमानेदेन तस्य साहित्य
 त्वे सुषुप्तौ प्रमानेनावपि साहित्यसत्त्वेततयो जेदश्चावश्यं वक्तव्य इति वाच्यं विशेषेण पाध्मो जेस्यसि प्रांत
 समंतत्वेन अंतः करणविशिष्टः प्रमाता तदुपहितः साहीति जेहोपपत्तेरित्याहुः न नूत्तरूपस्य साहित्य
 श्चेतयेमात्रावर केण ज्ञानेनावरणमय जेनीयमिति कथमावतेनाविद्याहंकारादि ज्ञानां राहयद्विद्या
 स्वावतप्रकाशप्रकाशेति केचित् वस्तुतो विद्यांतः करणतद्विना स कं साहित्ये तस्य विहाये वा ज्ञानं
 चेतस्यमावणतीत्यनु जवानुसारेण कल्पनान्न कश्चिदेषः अतएव सर्वदा तेषामनावतप्रकाशसंसर्ग
 दज्ञानविपरितज्ञानसंशयागोचर त्वसाहित्ये तस्य स्यानावते हतत्वरूप नूलस्यानेदस्यापि प्रकाशाप

तिरिति च वनादृष्टापत्तेः ज्ञानेदरूपस्य प्रकाशप्रयुक्तस्यात्मनि निरुपाधिक प्रेक्षणे दर्शनात् नासत एवप
 रमप्रेमास्पदत्वात्तत्तत्सुखमिति निवरणं स्पष्टेतर इदानीमप्यानेदप्रकाशो मुक्तिसंसार घोरविशेषप्र
 संगः ननु कल्पित जेदस्य सात्त्विकेदे स्य ह्यो प्रकाशोप्यनावच्छिन्नस्य ब्रह्मनेदस्यावतसंसारदृष्टायामप्रकाशेन
 विषेष्टोस्तीति चेत् न ज्ञानेदेन वच्छिन्नांशस्यापुरुषार्थत्वात् अनेदापरोक्षमात्रस्य चेदानीमपि सत्त्वात् न च
 नवच्छिन्नाज्ञानेदस्यातिसंशयः सुषुप्तिसाधारण दनतिस्पष्टात् ततो वैषयिकानेदेषु प्रतिशयानुभवत् अ
 नवच्छिन्नो ब्रह्मनेदस्त्वनिरतिशयः अनेदवत्प्योमानुषानेदोत्तरोत्तरशतगुणे लक्षो विषयार्थे नस्य ब्रह्मनेदे
 मापनादिति चेत् तस्मिन् तस्मिन्नेदसात्त्विकेदब्रह्मनेदो न वस्तुत एकत्वेनोत्कर्षा संजनात् मानुषानेदारीनामुत्तरो
 त्तरोत्कर्षा श्रुतिबीदतीति चेत् कोवाभूते श्रुतिनिवर्ततीति किं त्वदेतवादे तदुपपादनमशक्यमित्युच्यते नन्वे
 कस्यैव सौम्यो कस्यैव रतलस्य टिकृदपेणाद्य निव्यंजक विशेषोपधानेन अनिव्यक्तितारतम्यदर्शनादेकत्वे
 पि ज्ञानेदस्य निव्यंजकसुखवद्विज्ञेहोपधानेनातिव्यक्तितारतम्यरूपमुत्कर्षावकर्षावहं युक्तमिति चेदेतान
 दृष्टांतसंप्रतिपत्तेः सर्वतः प्रसरमपरस्य जलस्यैव करतलसंबंधेन गतिप्रतिहतो बहती जावाधिकप्रका
 शाः नावदपेणादिसंबंधेन गतिप्रतिहतो बरस्य सौरालोकस्य गगने विना बरतलादिसंबंधमस्यैव प्रका
 शमानस्य निमृत्तजप्रसम + १ हती जावात्तरीपरीतिसंबलनाद्यततोप्यधिकप्रकाश इति तत्रातिव्यं
 जकापाधिकानिव्यक्तितारतम्यानुपगमात् दृष्टांतप्रतिपत्तौ गमनप्रसक्त सौरालोकवहनवच्छिन्नानेद

स्थापताकरतलाद्यवच्छिन्नसौगलोकवत्सुखवत्यवच्छिन्ना नंदस्याधिकनिष्कृतिरिति मुक्तिः सं
 सारस्यैवात्महितत्वापत्तेः श्वा एतेन संसारदशायां प्रकाशमानोपि निष्कृतिरिति मुक्तिः सं
 नंदः तीव्रवायुविक्षिप्तप्रपन्नवान्तष्टप्रकाशतो मुक्तौ तदभावात् यथा वदतासत इत्यपि निरस्तं निवि
 शेषस्वरूपं नंदप्रकाशमाने तत्र विज्ञेयदोषादप्रकाशमानस्य मुक्तावयिनोति शयस्यात्मजत्वात् तस्मा
 त्साक्षात् नंदस्याभावतत्त्वकल्पनसमयुक्तं अत्राहुरद्वैतविद्याचार्याः यथा मुक्तस्यैकस्यैव धवलरूप
 स्यमात्रित्यतारतम्ययुक्तेषु नैकेषु दर्पणेषु प्रतिबिंबे सत्कृपाधिमात्रित्यतारतम्या तत्र तत्र प्रतिबिंबे
 धावत्यापकर्षस्तारतम्येन ज्ञेया स्यते एवं वस्तुतो निरतिशयस्यैकस्यैव स्वरूपानंदस्यांतःकरणप्र
 तिबिंबिततया साक्षात् नंदजावे प्रागुक्तं न मुक्तसंपत्तधीनविषयविशेषसंपर्कप्रयुक्तसत्त्वोत्पत्तीपक
 र्परूपश्रुद्धितारतम्ययुक्तसुखरूपोतः करणवृत्तिप्रतिबिंबिततया विषयानंदजावेव तमोऽणक
 पोपाधिमात्रित्यतारतम्यदोषादपकर्षस्तारतम्येनात्मस्य ते इति संसारदशायां प्रकाशमाने प्यानंद
 यस्त्यापकर्षतारतम्येन सति शयत्वादृष्टिः ॥ विद्योदये निखिलापकर्षी ध्यासनिवृत्ते रारोपितस्या
 तिशयत्वापायातकृतकृत्यं तेति विशेषोपपत्तेतिरूपाधिकप्रेमगोचरतया प्रकाशमानः साक्षरानंदो
 नादत एवेति अत्येव प्रकाशमानो प्यानंदो नास्ति तत्र प्रकाशत इत्यावरणानुत्पत्त्या एव नाहं कस्मिन्
 पिसाक्षिये विद्याकाशे तत्पमनेदं संज्ञावेन चेतस्य रूपेणाभावरणस्यानंदनरूपेणावरणस्य वाचि

रोधात् तत्त्वरूपप्रकाशस्यावरणनिवृत्तकृतया प्रकाशमाने आवरणस्याविरोधाच्च ॥ तदुक्तमर्थं न जानामिति प्रका
 शमान एहीवरणदर्शनात् न च तजानावत्तसामान्याकाशवच्छेदेन विशेषावरणमेवानुच्य इति वाच्यं अत्रावर
 णस्याभावच्छेदेन मानेति प्रसंगात् न च सामान्यविशेषज्ञावोनियामक इति नातिप्रसंग इति वाच्यं अप्या
 पकृतावतिरिक्तं सामान्यविशेषज्ञावातावेन वन्ति न जानामीति धूमावरकाज्ञानानुत्पत्तिसंगतं तस्मात्तद
 वच्छिन्नमज्ञाने प्रकाशते तदेवावतमिति प्रकाशमाने प्यानंदे युज्यते अत्रज्ञाने च यथा साक्षरं विहायै
 तत्पमावृणोति एवमानेदं मपितत्तत्सुखरूपवृत्तिकवलीकृतं विहायेवावृणोति स एवैषयिकानंदस्या
 वरणनिवृत्तः स चावरणनिवृत्तप्रत्यूषसमयेवाद्यावरणनिवृत्तवत्कारणविशेषप्रयुक्तवृत्तिवि
 शेषवशात् तत्र तमज्ञावेन तवति अतः स्वरूपानंदविषयानंदो विषयानंदो नां च परस्परनेह सिद्धिरिति
 चेदंति सर्वथा साक्षिचेतस्य स्यात्तावत्तत्तादावरणनिवृत्तवार्थेति मनवे सैव तेनाहंकारादिप्रकाशनमिति तु
 त्यमेवा न त्वेवं कथमहंकारादीनामनुसंधाने ज्ञानसूक्ष्मावस्थारूपस्य संस्कारस्य ज्ञाने सत्ययोगेन नि
 त्येन साक्षिणात्तादात्म्यं ज्ञातं अत्र केचिदाहुः स्वसंस्करणेन साक्षिणा सदा ज्ञास्यमानो हंकारस्तत्र इ
 घटादिविषयवत्साकारपरिणतस्वावच्छिन्नेनापिसाक्षिणा ज्ञास्यत इति वस्थानित्यत्वात्संभवति संस्का
 राधानं घटादिविषयइव न हि स्वस्वाकारवत्त्ववच्छिन्ना साक्षिणेव स्वणे चरसंस्काराधाना मिति नियमो
 स्ति तथा सति वृत्तिगोचरसंस्कारासेन वेन वृत्तेरस्मरणप्रसंगात् अनवस्थापत्यावृत्तिगोचरवृत्त्ये

सरस्मानुभवसायनिरासेननिरस्तत्वात्किंनुयद्व्यवच्छिन्नचैतन्येयस्यकाशलेनदृष्ट्यातद्वैचर्यं
 स्काशानमित्येवनिर्दिष्टमः एवंचज्ञानमुपादयोतःकरणवृत्तयः पिंडाद्यद्वैततोविस्फुलिगाः स्वस्वावधि
 न्नवन्हीनिवस्वस्वावच्छिन्नेनानित्येनसाक्षिणनाम्पतइतिपुनःतोषपिसंस्काराधानं॥यस्कघटेकाकारध
 स्तावदूरमेवावतासयेत्।घटस्यज्ञतताग्रहचैतन्येनावतास्यतइतिकुटस्थशोकोविषयविशेषणस्य
 ज्ञानस्यविषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यावतास्यव्ययतःयस्यतत्त्वप्रक्षेपिकोक्तोज्ञानेच्छादिनामन्वच्छिन्नशुद्धचै
 तन्यरूपनित्यसाक्षीनास्यव्ययतत्त्वयोरपिचैतन्यस्यस्वसंस्कारपरोक्षरूपत्वात्तद्वन्निसंयोगेवश्यंवाच्य
 तितत्त्वसंस्कारनित्यरूपसद्भावान्तेषुसंस्काराधानेकाविदनुपपत्तिरिति।अमेतुमुपुष्पावविद्यानुसं
 धानसिद्धयेकल्पितामविद्यावन्तिमहमाकारासंगीकृत्याहमर्थसंस्कारमुपपादयन्तिनचास्तिनपक्षेता
 वंतंकाजमिदमहंपश्यन्नेवासमित्यस्यज्ञानधाराकाशीनाहमर्थानुसंधानानुपपत्तिः।अवच्छेदनेनसुरबहु
 र्वयोग्यपद्यवद्विद्येयोग्यपद्यस्यापिबिरोधेनामज्ञानधाराकालेप्यमहमाकाराविद्यावन्निसंतानसं
 ततवादिति।अपरेहमाकारावन्निरंतःकरणवृत्तिरेवकिंतूपासनादिवृत्तिवन्तज्ञानेच्छातत्करणजन्य
 त्वादिति।अपरेहमाकारावन्निरंतःकरणसंज्ञवतिनवालिगादिकंलिगादिप्रतिसंधानस्यस्यार्थहंकारानुसं
 धानदर्शनात्।नापिमनःकरणतस्योपादानन्ततम्यकचिदपिकरणत्वात्कृतेःतर्ह्यहमर्थप्रत्यक्षिज्ञापि
 ज्ञानेननस्यदितिचेत्।तस्याअहमंशोज्ञानलोतावपिततांशेस्मृतिकरणत्वेनत्वत्तसंस्कारजन्यत

याज्ञानत्वात्।अंशजेदेनज्ञानेपरोक्षत्वापरोक्षत्वंतत्त्वप्रमाणाप्रमात्ववद्यज्ञानत्वाज्ञानत्वयोरपिअविरोधादित्या
 हुःइतरेहमाकारावन्निरंतःज्ञानमेवमामहंज्ञानमित्यनुनवात्।नचकरणसंज्ञवःअनुनवातुसारेणमनस
 एवांतर्दिश्यस्यकरणस्यपिद्वयनादित्याहुःएवंसति।बाह्यविषयापरोक्षवृत्तीनामेवावरणानिभावक
 वनियमःपर्यवसन्तः।ननुनायमपिनियमःशुक्तिरजतस्थलेइहमाकारवृत्तेरज्ञानानातिभावकत्वात्।अ
 न्यथोपादानाभावेनरजस्येतोत्ययोगादितिचेत्।अत्राहुःइहमाकारवृत्तेर्मंशाज्ञाननिवृत्तावपिशुक्तिवृत्तिवि
 शेषांशाज्ञानानिवृत्तेस्तदेवरजतोपादानमुच्छिन्नाद्यज्ञानैरजताध्यासस्यतद्वातेतदज्ञावस्यानुनूयमानत्वात्।अ
 ध्यासंजाष्यदीक्षाविवरणेऽनुनूयमानान्ययव्यतिरेकस्यैवाज्ञानस्यरजताध्यासोपादानलोकेःअतएवशुद्धं
 शोधिष्ठानंइहमंशाध्यासःसविनासाज्ञानविषयोधिष्ठानमतदूपोपितदूपेणोप्यकुभोस्फुरन्ताधारइतिसंज्ञे
 पशान्तिरेकविवेचनादिति।अपरेविद्वज्जतमितिइहमंशासंज्ञिन्त्वेनप्रतीयमानस्यरजतस्येहमंशाज्ञानाभेवोपादा
 ने।तस्यचेदमाकारवृत्त्यावरणशक्तिमान्ननिवृत्तावपिचित्तपशव्यासहतदनुवृत्तेतोपादानत्वासंज्ञवःजलप्र
 तिबिंबतद्वत्ताधोग्रहाध्यासेजीवमुक्तानुवृत्तप्रपंचाध्यासेचसर्वस्मिताधिष्ठानसाक्षात्कारानंतराविद्याभा
 वरणनिरुत्तावपिचित्तपशव्यासहितज्ञानमात्रस्योपादानसंप्रतिपत्तिरित्याहुःकविताविकचक्रवर्तिनिमिहं
 जतोपाध्यायास्तिद्वैतजतमितिअमरूपवन्नियतिरेकणरजतोत्यज्ञेःप्राणिहमाकारावत्तिरेकनास्तीतिनस्याअ
 ज्ञाननिवर्तकत्वसदसद्भावविचारनिराजंनमेममते।तथाहि नतावतममरूपप्रवन्नियतिरेकणहमाकारा

वरिष्ठानुनयसिद्धांतानिद्विज्ञाननुनयान्। नाप्यधिष्ठानसंप्रयोगात्तवेरजताधनुस्तत्रिस्तत्रमानंततोदुष्टे
 द्रियसंप्रयोगस्यैवाध्यासकारणत्वप्रतिपत्तिः नचसंप्रयोगेनसर्वज्ञमव्यापि-अधिष्ठानस्युरणंतुस्वतःप्रकाश
 मानेप्रत्यगतमन्यहंकाराध्यासमपिव्याप्नोति। तित्वाच्यंतस्यापिघटाध्यासाव्यापित्वात्तद्वरादिप्रत्यक्षात्
 प्राकृष्टाधिष्ठानतूनोक्तप्रमाणमात्रगोचरचाक्षिप्रवत्संज्ञवात्स्वरूपप्रकाशस्यचावलत्वात्। प्रावताना
 वलसाधारण्येनाधिष्ठानप्रकाशमात्रस्यध्यासकारणत्वेऽशुक्लीहमंशसंप्रयोगात्तत्रागपितद्वयधित्तचै
 तन्यस्वरूपप्रकाशस्यावलत्पसंज्ञावेनतदाप्यध्यासापत्तेः नचाध्याससामान्येधिष्ठानप्रकाशसामान्यहेतुः प्रा
 तित्तासिकाध्यासेतिव्याक्ताधिष्ठानप्रकाशइतिनातिप्रसंगः सामान्येसामान्यस्यविशेषविशेषस्यहेतुत्वोच्यते
 दितिवाच्ये। एवमपिप्रातितासिकशंपरीतिमकूपजलनेत्याध्यासाव्यापनात्। रूपानुपहितचाक्षिप्रसया
 योगेनतदानींशंखादिगतशैलतोपलंतात्तवेनचाध्यासात्प्राकाशंखादिरूपाधिष्ठानगोचरवत्संज्ञवा
 त्। नचप्रातितासिकेध्वपिरजताध्यासमात्रेनिरुक्तविशेषहेतुरास्तमितित्वाच्यंतथासतिसंयोगात्तत्राक
 पीतशंखाध्यासाप्रसंगाद्यतदाध्यासेसंप्रयोगः कारणमित्यवश्यवक्तव्यतयातस्यैवसामान्यतःप्राति
 तासिकाध्यासमात्रेलाघवात्कारणत्वसिद्धौततएवरजताध्यासकादाचित्कस्यापिनिर्वाहदधिष्ठा
 नप्रकाशस्यसामान्यतोविषयत्वाध्यासकारणत्वस्यासिद्धेः ननुसादृश्यनिरपेक्षेअध्यासांतरे
 ऽकारणत्वेपितत्सापेक्षेरजताध्यासेरजतादिसादृश्यत्वरूपविशेषादिविशिष्टधर्मिज्ञानरूपम

धिष्ठानसामान्यज्ञानंकारणमवश्यंवाच्यं दुष्टेद्रियसंप्रयोगमात्रस्यकारणत्वेऽशुक्तिर्वदिंगालेपिरजताध्या
 सप्रसंगात्। नचसादृश्यमपिविषयदोषत्वेनकारणमितित्वाच्यं। विसदृशोपि सादृश्यं नमेसत्यध्यास
 सज्ञावात्। जलधिसलिलपूरेदूरे नीलशिलात्याद्यारोपदर्शनात्। नचतद्वेतोरेवेतिन्यायात्सादृश्यज्ञानसा
 म्येवाध्यासकारणमस्ति। त्र्युक्तं। ज्ञानसामग्र्याअर्थकारणत्वस्यकचिदुपपद्येः ततः सादृश्यज्ञानस्यै
 वलघुत्वाच्चनचस्वतः शुक्लेपिशुक्लकलद्यौतत्तंगारगतेस्वच्छेजलएवनेध्याध्यासः तमुक्ताफलइतिव्यव
 स्थावद्वस्तुस्वभावादेवशुक्लो रजताध्यासेनोगालादविति व्यवस्थाननु सादृश्यज्ञानापेक्षणादितिवाच्यं।
 स्वतः पटखंडेपुरीकमुकुतत्वाध्यासेपितत्रैवकर्तृतादिधित्ततदाकारतदध्यासस्यवस्तुस्वभावमनुरुध्या
 ध्यसादृश्यज्ञानत्वात्तुविधायित्वानिश्चयात्। अन्यथातदापितत्रतदध्यासप्रसंगात्। उच्यते। सादृश्यज्ञानसा
 ध्यासकारणत्वादेविशेषदर्शनप्रतिबध्नेषुरजताध्यासेष्वेतस्यकारणत्वाच्यं। ननुतदप्रतिबध्नेषु
 पितशंखाध्यासेषुअसंज्ञवात्। विशेषदर्शनप्रतिबध्नेषुप्रतिबध्नेषुप्रतिबध्नेषुप्रतिबध्नेषुप्रतिबध्नेषुप्रतिबध्नेषु
 यमेनविशेषदर्शनेनसामग्र्यवश्यंप्रतिबध्नेषुप्रतिबध्नेषुप्रतिबध्नेषुप्रतिबध्नेषुप्रतिबध्नेषुप्रतिबध्नेषुप्रतिबध्नेषु
 लक्ष्यनयातथाहिदृग्गतादौचक्षुषःप्रसंगयुक्तेतदीपनेत्यादिरूपविषयदर्शनसामग्रीत्त्वान्तरजताध्या
 सः शुक्लादावपिनीलतागादिआपिचक्षुःसंप्रयोगेनतत्त्वान्तरध्यासः सादृश्यात्तत्रागमात्रसंप्रयोगेनतत्त्वान्तर
 दध्यासः तदपिशुक्तिरूपविशेषदर्शनसामग्रीत्त्वान्तरध्यासप्रसंगइतिचेत्ततः अध्याससमयेऽशुक्ति

खदर्शनानावेनतत्पूर्वतस्मात्प्रत्यक्षावस्यत्वापिवाच्यत्वात्। ममसादृश्यज्ञानरूपाध्यासकारणदोषेणप्र
 तिबंधात्तदशुक्लित्वदर्शनसामग्र्यजावाप्युपगमस्तत्त्वतयासुपगमेतुद्यदृक्कृतीप्रज्ञातवन्नातइतिचेत्
 न। समीचीयसर्पणंनंतरंरजतसादृश्यरूपेचाकचिकेदमपमानएवशुक्लित्वोपलंजेनतस्यतत्सामग्री
 प्रतिबंधकत्वासिद्धेदूरवृद्धिदोषेणप्रतिबंधाद्वायंजकनीलपृष्ठत्वादिग्राहकासमवधानाद्वातत्साम
 ग्र्यजावस्यवक्तव्यत्वात्। एवेजलधिजलेनियतनीलरूपाध्यासप्रयोजकदोषेणदूरेयंजकनरंगादिग्राहकास
 मवधानेनचशौलजलजगन्निशत्वादिविशेषदर्शनसामग्र्यमावाधिलालसाद्यध्यासः। चिह्नतेपटेप
 रिणहकपविशेषदर्शनसामग्रीसत्त्वानुपुंडरीकमुकुलत्वाध्यासः कर्तनादिघटिततत्तदाकारेतदज्ञावात्त
 दध्यासइति। नन्वेवंकरस्यहेतोर्हशकलेतरीयमीलरूपविशेषदर्शनसामग्र्यमावाज्जताध्यासः किंन।
 मवेत्सादृश्यज्ञानानपेक्षणादितिचेत्। नवसेवकिंतुताम्रादिभ्यावर्तकविशेषसामग्र्याअध्यासात्॥
 तदध्यासेनापिजावमितिक्वचिदनेकाध्यासेसंशयबगोचरोनवतिक्वचिन्मुरजतप्रायेकोशगृहादोरज
 ताध्यासएवजवतिक्वचित्सत्यपिसादृश्यज्ञानेशुक्लिकादौकदाचित्करणदोषाद्यत्रोचनाध्यासानुदये
 यदध्यासानुदयेपिनहानितास्मान्नकार्यकल्पेदमाकारवन्निर्नाप्तप्रतिबंधेदमर्थसंयोगकारणकृत्वा
 ततोन्नवत्याएवेदंतेदुष्टेद्रियसंप्रयोगकृत्तितविद्यापरिणामस्वसमानकालरजतविषयत्वस्याप्य
 स्मान्निरुच्यमानत्वात्तत्रज्ञानसमानकालोत्पत्तिकेप्रतिज्ञासमात्रविपरिवर्तिनिरजतेतस्माच्चानास्

प्रयोगात्तावेपितत्तादात्म्याश्रयेदमर्थसंप्रयोगादेव तस्यापिचक्षुर्याद्युहोपपत्तेश्चक्षुषारजतपश्यामीतिप्रति
 नासिकरजतस्यस्वसंप्रयोगात्तावेपिचाक्षुषत्वानुत्तवात्॥ नचस्वसंप्रयोगात्तावादेववाधकात्ततच्छादुषणापि
 दुष्टेद्रियसंप्रयोजनजननमिदं वन्निममकालं। ज्ञानकारणस्येद्रिसंप्रयोगस्यार्थकारणत्वात्तुतेः किंचिदं वत्तनंतरं
 विहातुतजुसंतदतिव्यक्तेसाक्षिण्यध्यासात्तत्तास्य। चाक्षुषत्वानुत्तवस्तत्त्वनासकचेतन्यात्तिव्यंजकेदं वन्निजनव
 त्वेनपरंपराद्याचक्षुरपेक्षामात्रेणेतिवाच्यं। तथासतिपीतशंखत्रमेवचक्षुरनपेक्षाप्रसंगात्। नहिन
 शंखग्रहणेचक्षुरपेक्षारूपेविनाकेवलशंखस्यचक्षुर्याद्युहोपपत्तेश्चक्षुषारजतपश्यामीतिप्रति
 सुपगमात्। नचपीतिमास्वरूपतोनाध्यस्यतेकिंतुनयनगतपित्तपीतिप्रोक्तुचूयमानस्यशंखसंसर्गमात्रमध्य
 स्यतइतीपीतिमानुत्तवार्थमेवचक्षुरपेक्षेतिवाच्यं तथासतिशंखततत्संसर्गयोरप्रत्यक्षसंप्रसंगात्। नयनप्रदेश
 गतपित्तपीतिमाकारवत्पित्तव्यक्तसाक्ष्यसंसर्गगतयोस्तद्व्याख्यानावात्पीतिसंसृष्टशंखगोचरेकवत्तनमु
 पगमाच्च। नचनयनप्रदेशस्थस्यपित्तपीतिप्रोक्षाच्छंखेसंसर्गध्यासो नोपेतैकिंतुनपरैरपिपित्तः सहनिर्गत
 स्यविषयव्यपिनस्तस्यतत्रसंसर्गध्यासः कुंभुजाकणिमृदुबकौसुंजइतिसंजवतितदाकारवत्पित्तव्यक्तसाक्षि
 संसर्गइतिवाच्यं। तथासतिसुवर्णक्षिप्तवपिनोपहतौनयनेनवीर्यमाणेशंखेतरीतरेषांपीतिमधीप्रसंगा
 त्। नचसपीतिमासमीपिगृहीतएवदूरेग्रहीतुंशकः विहायसुपयुत्यातचितचिह्नमद्वतरेषांचसमीपेन
 दृष्टहणमितिवाच्यं॥ इतरेषामपितेक्षुक्लित्कृत्यस्तचक्षुषापीतिसमाधीप्यसहेततदूहणस्यतदुर्वरित्वात्॥

एवमप्यनिधवकसिकतामयलप्रवहदृष्टनदीजजननै धासेरक्तवस्त्रे पुनिशिचंद्रिकायानात्पाध्यासे
 चानुज्जयमानारोपस्यवक्तुमशक्यते नतत्र नैव्यासं सृष्टाधिष्ठानगोचरचाक्षुषवत्पनसुपगमेचक्षुर
 नुपयोगस्य दुःपरिहरत्वाच्च। अतस्त्वादितिकरसस्य बाजस्य मधुरेति कृता तासो ज्ञानांतरानुत्तवसंस्कारहे
 तुक इति प्रतिपादयतापंचयादिकाग्रथेन स्वरूपयतो ध्यस्य मानस्येव तिकरसस्यैद्रियकलस्फुटिकरणत्वाच्च। अ
 न्यथा तत्र रसनव्यापारापेक्षानुपपत्तेः तस्मात्तुदाहृतनैत्याथासस्यलेष्टाधिष्ठानसंप्रयोगादेव ततोच
 रचाक्षुषवत्त्रिसमकालोद्घोषासस्तस्यावन्नेविषय इति तस्य चाक्षुषत्वमनुपगतं यत्। रूपविना केवला
 धिष्ठानविषयवाक्षुषवत्पसंज्ञवात्। अधिष्ठानगोचरवत्पनावेचविषयचेतनान्निव्यक्तं नावेन जलत
 दंध्यस्तेनैत्यादीनां तद्भास्यत्वयोगोचरवत्पना तदवच्छिन्नचेतनान्निव्यक्तोपि नोपहृतं सकृत्प्रसंज्ञयोगादेव त
 त्रतिरक्तसाध्यासतन्मात्रविषयरासनवृत्तिश्च समकालमुदेततितिरक्तसस्य रासनत्वमनुपगतं यत्। त
 त्तिद्रियजमाधिष्ठानगोचरवत्पान्निव्यक्तं चेत्तन्मास्येति कुरसे परंपरयापिरस नोपयोगात्तावेन तत्र क
 प्यमपि प्रकाशं तरेण रासनत्वानुत्तवसमर्थना संज्ञवात्। तथैव रजतस्यापि चाक्षुषलोपपत्तेः पत्रपासा
 स्यनुत्तवो न बाधनीयः न चासंप्रयुक्तस्य रजतस्य चाक्षुषत्वप्रत्यक्षमात्रे विषयेद्रियसंनिर्गमः कारणद्रव्य
 प्रत्यक्षेन तत्संगः कारणं रजतप्रत्यक्षे रजतसंयोगः कारणमिति गृहीताने ककार्यकारणनियमसंगः स्यादिति
 वाच्यं संनिर्गमस्य संयोगाद्यनुगतस्यैकस्यात्तावेनाद्यनियमासिद्धेः द्वितीयनियमस्यैवैवाधिकारीत्या

तमसीव संयोगाद्यप्येव चिद्व्यपिद्रव्यत्वाध्याससंज्ञवत्। व्यवहारश्चाप्यद्रव्यत्वाधिभरणं तद्विषयत्वेन वा
 तिनसिद्धरजतेद्रव्यत्वस्याधिष्ठानगतस्यैवेदं तदवध्यासात्प्रतीत्यनुपगमेन च द्वितीयमाधिरोधात्। द्वितीय
 नियमरूपसामान्यकार्यकारणतावतिरेकेण विशिष्टापिकार्यकारणतावत्पनायोगो रवपराहृतत्वेन
 रतीयनियमासिद्धेः यत्सामान्येयत्सामान्यहेतुस्तद्विशेषे तद्विशेषो हेतुरिति मायस्यापि यत्र बीजांकुरादौ सामा
 न्यकार्यकारणतावानुपगमे बीजांतरादंकुरांतरोत्पत्त्यादिप्रसंगः तद्विषयत्वेन ततो जागृजलस्रनायमान
 विशेषकार्यकारणतावतिरेकेण न चात्रापिद्रव्यप्रत्यक्षे संयोगः। कारणमिति सामान्यनियमानुपगमे न संयोगाद
 न्यद्रव्यप्रत्यक्षार्पणिरितिसंयोगोस्तीति वाच्यं। तद्व्यसंयोगः कारणमिति नियमानुपगमात्। अतथा रतीय नि
 यमेपि अतिप्रसंगस्य दुर्गारत्वात् तस्मान्नास्ति कृत्तनियमस्य संगः किंचात्र कृत्तनियमसंगेपि दोषो न दृष्टं जलपं
 श्यामिति नीले पश्यामीत्यादेरन्यथासिद्धस्यानुत्तवस्य प्रथमगृहीतानामपि प्रत्यक्षमात्रे विषयसंनिर्गमः का
 रणमित्यादि नियमानां व्यावहारिकविषये संकोचनकल्पनमंतरेणोपपादना संज्ञवात्। न चैव संप्रतिप्रमा
 यां संनिर्गमः कारणं न मे तेत्यपि संकोचकल्पना संज्ञवात् संनिर्गमस्य देशांतरस्थ रजतस्यैव हारोपापत्तिरित्यन्य
 थारण्यातिवादप्रसंगिकानिव्यक्तं चेत्तन्मावहु न प्रत्यक्षदेशांतरस्थ रजतस्यैव हारोपापत्तिरित्यन्यथास्यातिवा
 दप्रसापरोक्षानुपपत्तेर्बाधानुत्पत्त्यादिनिर्गमविषयस्यानिर्वचनीयत्वमिति चेत्। न चाधिष्ठानप्रसंज्ञयोगा
 मात्रात्प्रतिज्ञासिद्धस्यैद्रियकलोपगमे मुक्तिरजताद्यध्यासमयेन त्रैवकाजो तरेध्यसतायस्य रंगस्यापि चा

सुषुप्तं कृतो न स्पष्ट इति वाच्यं । रजतधा समसमये रं ग र ज त साधारण वाक्य चिक्वर्शना विशेषेपि यतो रागादि
 पपुरुष दोषाज्जावदितस्तत्र तद्वानरं गा ध्या सस्तत एव मया तद्विषयवृत्त्यनुपपत्त्या मुपगमात् । तस्माद्वि
 मं न शंतिन्न र ज त गोचरा ए केव व त्रिदिश्विज म न त तः प्रागिदमाकारावृत्तिरिति नात्रेवैय म ज्ञान निवर्तक
 सदसद्भावचिन्ता कार्येति । अमेव धिष्टान ज्ञान मा ध्या सकारण मिति । दमाकारावृत्तिमुपेत्य तद्विषयके नैव सात्ति
 एतदधस्त र ज त स्या व र ता स सं ज वा न्तः । सकसाहपनिमं ज क त ये वो द व स्या र ज त विषय सं कारा धा नो
 पपत्तेश्च र ज ता कारावृत्तिर्यथेति म न्यं ते ज्ञान दय प हे इ द म त्ये का वृत्ति र ध्या स कार ए ज्ञ ता इ र ज त मि सि द्वा
 तीयावृत्ति र ध्य स्त र ज त विषयान । वि द मं शं विहाया ध्य स्त मा न गो च रा सा इ र ज त ज्ञाना मिति त स्या इ ह
 द म र्थ ता दा त्मा प न्तर ज त विषय एानु न वा दिति केचित् । अमेतु । यथे द म भा व धिन्ने चैत स्य स्था विद्यार ज
 ता कारेण विवर्तते एव मि द मं श विषय वृत्ति ज्ञाना व धिन्ने चैत स्य स्था विद्यार ज त ज्ञाना ज्ञा सा करेण विवर्त
 ते न पि ह मं श वृत्ति व द न ध्य स्त र ज त ज्ञान म स्तिते या च र ज त स्या धि धि श ग ते दं व सं सर्ग ज्ञान व त्त दुर ज्ञा
 न स्या धि श न ग ते दं विषय वृत्त सं सर्ग ज्ञानो पपत्ते र्न त स्या पि दं विषय एा म मु प ग त म्यं । न च र ज त ए व त
 प्र ध्य स्त स्य र ज ते दं व सं सर्ग स्य र ज त ज्ञान गो च र ता त्त त्प्र ति यो गि त इ दं व स्या पि त द्विषय वृत्त क म्य मि
 ति वाच्यं । स्व ता दा त्मा ध्य स्यो दं व विषय एा देव त स्य त सं सर्ग विषय एेति प्र सं गा ता वा त् । न वा धि श ना
 ध्या स यो रे क स्मि न्ज्ञा ने प्र काश ती य म स्य सं ज व ना ता ध्य विवरणे प्रतिपा द ना त् ए क व त्रि विषय वृत्त क म्य मि
 ति वाच्यं ॥

वृत्तिनेपि दमाकारवृत्त्यन्यत्वे एकस्मिन् सात्तिलितयोः प्रकाशोपगमादि स्यात् । ननु सर्वपक्षार्थानां सात्तिप्रसा
 दादेव प्रकाशोपपत्तेः किं वत्साध्यादिविषयसंस्काराधानाद्युपपत्तेयतदपेक्षेपितन्निर्गमात्मुपगमोव्यर्थः । परोक्ष
 स्थल इवानिर्गतवृत्त्यवधिन्न सात्तिलेव घटादेरपि प्रकाशोपपत्तेः । न च तथा सति परोक्षपरोक्षैव लक्षणानुपपत्तिः
 शास्त्रानुमित्येवकारणविशेषप्रयुक्तवृत्तिवैजात्योदेव तदुपपत्तेः । अत्र केचिदाहुः । प्रत्यक्षस्थले विषयाधिष्ठानत
 यातदवधिन्नेव चैतन्यविषयप्रकाशः सात्तान्तात्पर्यरूपसंबंधसंज्ञे स्वरूपसंबंधस्यान्यस्य वा कल्पनायोगादि
 ति तद्विषयवृत्त्यर्थे युक्ते वृत्तिनिर्गमात्मुपगमः । परोक्षस्थले व्यवहितेव क्ता दो वृत्तिसंसर्गयोगात् इन्द्रियवत्त्वयव्य
 तिरेकशालितो वृत्तिनिर्गमिह्यारस्यानुपपत्तेनाद्यानिर्गतवृत्त्यवधिन्ने चैतन्यमेव स्वरूपसंबंधेन विषयगोचरम
 गत्यानुपगम इति ॥ अमेव हंकारसुखदुःखादिषापरोक्षे सात्तैतन्यसंसर्गिषु कृत्तमिति घटादावविषयविष
 यसंसर्गमेव चैतन्यमापरोक्षपक्षेति तद्विषयकयेव त्रिनिर्गमने समर्थयंत इतरेतु शास्त्रानुमानावगते नः प्रत्य
 क्षावगते स्पष्टतावता वदनुच्यते । न हि सालरसमरिमलादिविशेषो ज्ञानवारमाप्नोपद्विष्टेपि प्रत्यक्षावगत
 इव स्पष्टता गतिः । तदनेतरमपि कथं तदिति जिज्ञासानुवृत्तेः । न च शास्त्राध्यायिदिभात्रावगमे परसालमाधुर्य
 दिवृत्त्यवतारजगति विशेषवाचिशब्दानावात्तत्सत्त्वेपि श्रोत्रातस्याग्रहीतसंगितिकालाहृष्टादसाधारणजा
 तिविशेषावधिन्नमाधुर्यादिवागमोनास्तीति जिज्ञासानुवृत्तिर्युक्तेति शंकरसाले सवातिशायिमाधुर्यवि
 शेषास्तित्त्वावगमोनास्तीति जिज्ञासानुवृत्तिर्युक्तेति शंकरसाले सवातिशायिमाधुर्यविशेषोः स्तीत्यस्मात्

पनीतज्ञानसत्त्वेन प्रमाणं तदसाधारणस्योपनयस्यासंनिकर्षत्वादित्यपिशंका निरस्ता संयोगादिसंनिकर्षा
 णं मनुनुगमेनाननुगमाच्च। यत्तवातिमतमापरोक्षं तदेवममाष्यहिवतिविचेत्। नचस्यशब्दापरोक्ष्यनि
 रूपणप्रस्तावेप्रतिपादनीयस्य तत्रैव दर्शनीयपयारीत्याज्ञानानिवृत्तिप्रयोजकत्वेन तन्निवृत्तिप्रयो
 जकविशेषणत्वायोगात्। तस्मात्तरतिशोकमात्मविहितिकृतस्य ब्रह्मज्ञानस्य मूलाज्ञानाश्रयचूत
 सर्वेपादानब्रह्मसंसर्गनिपतस्य मूलाज्ञाननिवर्तकत्वादित्येकवत्तयस्तत्त्वादित्यसंनिकर्षसाम
 य्यात्तत्तद्विषयावधिन्नचैतन्यसंसर्गाएवोत्पद्यंत इति नियममुपेत्याज्ञानाश्रयचैतन्यसंसर्गनि
 यमतत्त्वं निवर्तकज्ञानविशेषणं वाच्यं। तथाच पदज्ञानयंपुरुषं प्रतिपद्विषयावरकं तत्तदीपत
 द्विषयतदज्ञानाश्रयं चैतन्यसंसर्गनियतात्मलाज्ञाननिवर्तकमिति ज्ञानयोर्विरोधप्रयोजकं नि
 रूपितं नवतिनृचैव सति नाडीरूपस्वरूपगोचरशास्त्रज्ञानस्याप्यज्ञाननिवर्तकत्वप्रसंगः तस्य
 कदाचित्प्रत्यक्षं पन्ननाडीरूपस्यान्यतरवस्तुसंसर्गसंनवेपिविषयसंसर्गविनापिशब्दज्ञान
 संनवेन तत्संसर्गनियतात्मलात्वात्वात्तातरतस्मान्नज्ञानज्ञानयोर्विरोधनिर्वाहाय वृत्तिनिर्गमोक्त
 यइति। अथेतद्विषयगताज्ञानस्य लोचवात्तस्मान्धिकरणे ज्ञाननिवर्तकत्वमिद्वैरन्निर्गमः पूज
 नीत्याहः। अपरेतदुक्तमिति वत्तत्त्वसमानाधिकरणे सत्ये वदृष्टमिति दृष्टानुसंधातवृत्तिनिर्गमः सिध्य
 तिसाहः। केचित्वावरणजित्वाचं वृत्तिनिर्गमानपेक्षायामपि चिदुपरागार्थं प्रमादचैतन्यस्य विषयप्रकाश

कप्रलचैतन्यानेहानिवृत्तये तदपेक्षेयाहुः। अथकिंप्रमाणकोयं जीव ब्राह्मणे रनेदः योवत्यानियजेतवेदांत
 प्रमाणकइति घंटाघोषसर्वपि वेदांता उपक्रमोपसंहारे करुणादितात्पर्यादिलिङ्गे विमिश्रमानाः प्रत्यग
 निन्ने ब्रह्मण्यद्वितीये समन्वयंति। तयथाचापमर्थस्तथाशास्त्रावसमन्वयाध्याये प्रपंचितो विस्तरजया
 त्रेहप्रदर्शने। इति शास्त्रसिद्धांतलेशसंग्रहे प्रथमः परिच्छेदः॥ अथकथमद्वितीये ब्रह्मणी वेदांता तां सम
 न्वयः प्रत्यक्षादिविरोधादिति चेन्न। आरजणधिकरणे दाहलक्षितियुक्तिनिः प्रत्यक्षाधिगम्य प्रपंचस्य प्र
 लविवर्तकूपतयामिथ्यात्वावगमात्। ननु तत्कृतियुक्तिनिः प्रपंचस्य मिथ्यात्वं प्रत्याययितुं शक्यते घटः सान्नि
 त्यादिघटादिसत्त्वादि प्रत्यक्षादिविरोधात्। अत्राहुस्तत्त्वमुद्रिकायादयो न प्रत्ययत्तं घटादितत्त्वं लवागृह्णाति किं
 लघिष्टान्त्वेन घटाद्यनुगतं सत्त्वात् तथाच प्रत्यक्षमपि सद्रूपप्रलादैतमिदं नुक्लमेव। तथासतिसत्त्वदित्ये
 वप्रत्यक्षेस्मान्ननु घटः सन्नित्यादिप्रत्यक्षमिद्विद्यान्ययमतिरेकानुविधीयति चेन्नातथाश्रमेष्टिसंशयाधिष्टा
 नस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणमिद्विद्यान्ययमतिरेकयोस्तत्रैवोपक्षयः रजतांशस्य रोपितस्य चोत्सा प्रतिमासस्तथा
 सर्वत्रसत्त्वात्प्रत्यक्षेण ग्रहणं तत्रैव दिव्यापारः घटादिनेदवस्तुप्रतिज्ञासोच्चात्तेषु पगमात्। ननु तद्वदि
 हवाधादर्शनात्तथाप्युपगम एव निमूल इति चेन्न। वाधादर्शनादिदेशकालव्यवहितवस्तुबद्धादिनेद
 वस्तुनः प्रत्यक्षायोग्यत्वस्यैव तत्रमूलत्वात्तथाहि इन्द्रियव्यापारतंतरं प्रतीयमानो घटादिः सर्वतोमित्र एव
 प्रतीयते। तदातत्र घटादिनेदसंशयविषयदिशनात्। यत्रापि स्थाने वाहोपुरुषत्वादिसंशयस्तत्रापि त

व्यतिरिक्तेनो जेहोऽसंदिग्धविषयस्तथा प्रकाशत एवाज्ञेदस्य च प्रतियोगि स हो प जे न नियम वनेन
 प्रत्यक्षेण ग्रहण संज्ञा न विदेशा का जे व्यवधाने नासन्निष्ठाना मपि प्रतियोगी सनां संज्ञा वा । जे दज्ञान प्रति
 योग्य शो संस्कारान पेक्षणा तस्मिन्ति पै हे संस्कारि ज्ञान मिव तत्ता शो इति चेन्न । तथापि जे देगत प्रतियोगि वे
 शिष्टो शो तद जायात् ॥ न च कनका चलो जे द प्रतियोगी वस्तु लादिति जे द प्रतियोगि वैशिष्ट्य गोचरानुसित्या
 त संस्कार संज्ञा वः जे दज्ञानं विना नुमान प्रवृत्त्य योगे नात्मा श्रया पत्तेः पक्ष साध्य हेतु पक्ष ता घने दे न मे सति
 सिद्ध साधन दिना नुमाना प्रवृत्त्या तद जे दज्ञान विघटनीय स्य तद्दे दज्ञान स्यापि दित लात् ॥ अस्तु तर्हि जे
 दोश इव प्रतियोगि वैशिष्ट्यां शो पि प्रत्यक्षत्व मिति चेन्न । प्रतियोगि नोऽप्रत्यक्षत्वे तद्वैशिष्ट्य प्रत्यक्षा योगात् ॥
 संबन्धि द्वय प्रत्यक्षं विना संबन्ध प्रत्यक्षा नाया तल समात्प्रत्यक्षा योग्य स्य प्रतियोगि नो ज्ञांति रूपः प्रतित्वा
 स इति तदेक वित्ति वेद्यत्वनियम तस्य जे दस्य जे दैक वित्ति वेद्यत्वनियम तदघरा देश न मैक विषय लात् ॥
 स्य हं निविशेष सत्ता त्रया ह्ये तसि ह्यनुकूल मिति । न्याय सुधा कृत स्त्वाहुः । घटादे रद्रिय कत्वे पि स न
 घट इत्यादि रधिष्ठान सत्ता तु वेध इति न विरोधः एव नीलो घट इत्यादि रधिष्ठान नै त्या तु वेधः किं न स्यात्
 ति चेन्नाश्रया सद्रूप स्य वस्तु नो जगदुपादान लभु क म विरोधात् । सर्व संमत मिति तद नुरोधे नैव स नृध
 ट इत्यादि प्रतित्वा सौ पपत्तो घटादा व पि सत्ता कस्य नैगे रवंत स्य रूप दि हि न लात्रै त्यदि कं घटादा वे व कस्य
 नीय मिति वैशम्य दिति । संक्षेप शार्तिर ककारास्तु । प्रत्यक्ष स्य घटादि सत्त्वा हि ले पि परा विषय स्य प्रत्यक्षा

दे स्तत्त्वा दे व कत्वे लक्षण प्रामाण्य ना या न तद्विरोधे ना हंत श्रुत्यादि बाध शंका अज्ञात बोध कं हि प्रमाणं न च प्रत्यक्षा
 दि विषय स्य घटादे रज्ञातत्व मस्ति जडः प्रावरण कृत्वा त्या नावेना ज्ञान विषयत्वा नुपगमात् । स्व प्रकाश तया प्र
 सक्त प्रकाशं ब्रह्मे वा ज्ञान विषय इति तद्वैध कं मेव तत्त्वा वे द कं प्रमाण । तदेव प्रमिति विषयः । अत एव श्रुतिरा
 त्मा वा अरे इष्टव्य इत्यात्मन एव प्रमेयत्व मिति नियम इति न हि इष्टव्य इत्यनेन दर्शनं विधीयते प्रमाण परतत्र स्य
 विध्य गोचरत्वात् किं लात्मा दर्शना ह इति अज्ञातत्वादात्मान एव प्रमेयत्व मुचितं नात्यस्येति नियम त इति । केचित्तु
 घटादि सत्त्वा हिणः प्रत्यक्ष स्य प्रामाण्ये ब्रह्म प्रमाणान्म नता वग मे धित इह सत्त्व मनुगत प्रत्ययात्मता जाति
 रूपं वा इहेदानी घटो स्तीति देश काल संबंध प्रतीतेस्तत्त देश काल संबंध रूप वा नास्ति घट इति स्वरु निषेध प्रती
 ते घटादि स्वरूप संवाप र्य वस्य तित्त मिथ्यात्वेन न विरुध्य तेन हि मिथ्यात्वादिना पि घटादेः स्वरूपं वा तस्य देश
 काल संबंधो वा तत्र ज्ञानादि कं वा ना नुपगम्यते । किंतु तेषा म बाध्यत्वं न बाध्यत्व मेव सत्त्वं प्रत्यक्ष ग्राह्य मस्ति
 ति वाच्ये । काल त्रये पि नास्य बाध इति तत्मान मा त्रग्राहिण प्रत्यक्षेण ग्रहीतु मशक्यत्वादित्याहुः ॥ अतस्त्व बाध
 त्वरूप सत्त्व स्य प्रत्यक्ष ग्राह्यत्वे पि ब्रह्मा वे सत्यं तेषा मेव सत्य मिति श्रुत्या प्रधान चूत प्राणा ग्रहणे पल हि
 तस्य कृत्तस्य प्रपंच स्य ब्रह्मण्यस्य सत्य लो क र्षी पिक र्ष प्रतीतेः सत्यत्वे वा बाध्यत्वरूप सर्व देवा बाध्यत्वं कंचि
 काल म बाध्यत्व मित्ये विधो क र्षी प्रक र्षी विनाश जरा जो म मथ म मथ इत्यादि प्राण तात्य र्गोचर नियं रत्न सौ द
 यादिना मिव नूयो विषयत्वात् विषयत्वादि रूपो क र्षी प्रक र्षा संज्ञा बाधितो न दे एतत्संज्ञा वे पि प्रपंच स्य अ

ज्ञानवाधलक्ष्मन्तरेकायादुक्तोक्तपक्षवपर्यवसानाद्यप्रत्यक्षायां घटादिसत्त्वयावदुक्त
 ज्ञानमवाधलक्ष्मन्मीतिनमिथ्यालक्ष्मन्निविरोधइत्याहुः। अथरेतुप्रपंचस्यसत्यमिथ्यालक्ष्मन्निविरोधः। अति
 प्रत्यक्षयोविरोधेपिदोषशंकाकलकितास्तथमप्रवृत्तास्त्यज्ञानिदेषित्वापछेदस्याथेनपरत्वाद्यलक्ष्मन्नि
 रववलीयसी। आबल्यमागम्यस्यैवजात्यातेषुत्रिषुस्मृतमितिस्मरणद्वामनचवेदेकगम्यार्थविषयक
 मिदंस्मरणं तत्रप्रत्यक्षविरोधशंकाजावेनशंकिताप्रत्यक्षविरोधववेदार्थवेदस्यप्रबल्योक्तोचिंत्वात्। न
 लवदृष्टपतेव्योमरवद्योतोह्यवाडिनकतलेदिवद्यतेव्योमिनखद्योतोद्गताशानोतस्मात्प्रत्यक्षदृष्टेपियुक्त
 मर्थपरिचितुं। परित्यज्यापयन्नाथीत्रधर्मादिमीयतइतिमादिप्रकरणेनाहरस्मृतौप्रत्यक्षदृष्टस्यापि
 त्रत्यक्षमविश्वस्यप्रामाण्येपदेकान्तिः। परीक्षाणीयत्वात्प्रतिपादनाद्यानहिनमानेत्यप्रत्यक्षंननमःशब्दादिषुधं
 चसुशब्दैकगुणत्वप्रतिपादकारगमोपदेशमंतरेणप्रत्यक्षादिनाशक्यमपवदितुं। नचननासिसमीपेने
 ल्यानुपलंजात्। दूरेतद्दीर्घत्वविरोधजमेतिनिश्चयेनतद्वाधः। दूरेनेत्यदृष्टतात्समीपेनदुपलजस्तु
 हिनावगुंनानुपलंजवत्समीपेदेषजम्यद्रत्यपिसंज्ञबन्तः। अनुनवत्वात्ततोनेत्यमवाप्यवतीत्यु
 पपत्तेश्चानापिदूरस्थं पुंसोयत्रनृसन्निहितेनतः प्रदेशेनेत्यधीसूत्रेवममीपगतस्यतस्यनेत्यनुद्वे
 जावात्प्रत्यक्षेणबाधः। उपरिस्थितस्यैवनेत्यस्यननज्ञादेरिवदूरत्वोपात्तान्निधानावतासइत्युपपत्तेः।
 एषिव्यादिषुसंकीर्णतयात्रतीयमानानां गंधादीनामुपलस्यासुबेहंकेचिदुपरनेपुणः। एषिव्यामेव

तंविद्यादपोवायुद्वयसंश्रितमित्यादिनिरागमेरेवमद्यस्यायावक्तुलेमप्रत्यक्षागमप्रामाण्यव्यस्यनिविश
 कलाद्या। नद्याजानसिद्धजलोपृच्छादिगंतं गंधादिपृथिवीगुणएवगद्योनजलादिगुणइत्यादिरूपेणसमदादिनिः
 प्रत्यक्षेणशब्दविवेचयितुंएषिव्यादिनां प्रायः परस्परसंसृष्टतया मगुणस्यात्यत्रावतामः संज्ञवतीतिशंकि
 तदोषप्रत्यक्षंनत्रागमनेशसिद्धतइतिचेत्। नहीपपिप्रलप्रपंचयोरुपादानोपादेयत्वावेतपरस्परसंसृष्ट
 तयाऽत्यधर्मस्यात्यत्रावतामः संज्ञाव्यतइतिशंकितादोषप्रत्यक्षमस्तिप्रामाण्यरूपेणामचेत्यंशपंचकं। आद्यंत्रयं
 अक्षरूपजगद्रूपेनतोद्वयमितिबुद्धेत्तत्प्रकारेणगमेनव्यवस्थाप्यतामितितुल्यं। नचैवमुपजीव्यविरोधः। आग
 मप्रमाणेनवर्णपिद्वयाकादित्वरूपंशप्रत्यक्षमुपजीव्यानुपजीव्यतत्सत्यत्वांशोपमर्दनइत्याहुः। नत्वागमस्यप्र
 त्यक्षाद्वलीयहेवयजमानः प्रस्तरइत्यत्रप्रत्यक्षादिविरोधायजमानप्राष्टस्यप्रस्तरैगोणीवत्तिनकृत्यनीयातथासो
 नेनयजेतेत्यत्रैवयधिकरणेनान्वययोगेइष्टसाधनत्वंसोमजतयोयागसाधनत्वंचबोधनीयमितिव्यापारेनेदेन
 वाक्यत्रेहपत्तेः सामानाधिकरणेनान्वयवक्तुमेप्रत्यक्षाविरोधायसोमवतायोगेनेतिमर्थलक्षणांनकृत्यनीयाउ
 त्रयत्रापिसत्यपिप्रत्यक्षविरोधेनेनादत्तागमेनवलीयसाप्रसूरेयजमानाजेदस्ययोगेसोमाजेदस्यचसिद्धिं
 नवादिदिचेत्। अथोक्तं नामतानिबोधोतात्यर्थवतीकृतिः प्रत्यक्षाद्वलवतीनकृतिमात्रमंत्रार्थवादानां कृतिहार
 नृतेथेवाकार्यवाकार्यहारभूतेपदार्थइवनतात्यर्थतात्यर्थीनावेमानांतराविरुद्धदेवताविग्रहादिकथंतेभ्यः
 सिध्येत्। तात्यर्थवत्तेवशब्दस्यप्रामाण्यनियमदितिचेत्। एतस्मैवरेवतीषुवारवतीयमग्रीशमसामस्तु

तापश्रुक्रमोद्येतेनयजेतेतिविशिष्टविधेस्तात्पर्यागोचरेविशेषणस्वरूपेप्रामाण्यदर्शनेनोक्तनियमासिद्धेः
 अत्रहिरेवतीकृष्णधारवारवतीयं सामविशेषणं न चैतत्सोमादिविशेषणवच्चोक्तसिद्धयेनतद्विशिष्ट
 यागविधिमात्रेप्रामाण्यंवाक्यस्यस्यात्तापि विविशिविधिनाविशेषणहेतुः प्राज्ञेयादिविशेषणप्रतिपत्तौ
 विशिष्टगोचरोविधिः तैसोश्रमसतितेनविशेषणहेतुपदनिपरस्परश्रयापत्तेः (अत्रेतिविशिष्टविधिपरस्ये
 ववाक्यस्यविशेषणं अस्वरूपेदिप्रामाण्यं वक्तव्यं) अथचतत्रनतात्पर्यंउक्तयत्रतात्पर्यंवाक्येनैवपत्तेः ए
 वमर्थवादानामपि विधेयस्मृतिपरमाराणस्तुतिद्वारजुलेथेनतात्पर्यमिति तेनः प्रत्यक्षस्येववक्तव्यत्वात्
 दविरोधायतेषुवत्संतरेकल्पनां सोमेनयजेतेत्यत्रविशिष्टविधिपरवाक्येसोमइत्याजिन्यागकृपेवि
 धे शिष्टविधेयमित्युपगमेतस्यविधेयस्यदध्याजुहोतीत्यादौविधेयस्यदध्यादेरिवलोकसिद्धत्वात्तत्रावेन
 विधिपराहवाक्येवरेवसाधारवारवतीयादिविशेषणस्येवचिनांतरीत्यर्थसिद्धिरेष्टमानचतात्पर्यरहिता
 हागमाद्यागसोमजनाजैद्याहिप्रत्यक्षविरुद्धार्थः सिद्धतातितत्रापितदविरोधायमत्वर्थलक्षणश्रयाण
 अद्वैतकृतिस्तूपक्रमोपसंहारेकरुप्यादिषड्विधलिङ्गावगमिताद्वैततात्पर्याप्रत्यक्षाद्वलीवतीतिततः
 प्रत्यक्षस्येववाधनतदविरोधायकृतेरन्यथानयनमिति विवरणवार्तिकेनप्रतिपादितं नतात्पर्यवत्वेन
 कृतेः प्रत्यक्षात्प्रावत्यं कृष्णलंश्रययेदितिनिधेः श्रयाणसंबंधः प्रत्यक्षविरुद्धइतितदविरोधायप्रपणश्रा
 द्दस्योक्तीकरणमात्रे लक्षणमुपगमात् तत्त्वमसातिवाक्यस्यजीवश्रयजेदप्रतिपादनेतात्पर्येपित्वेपद

वाच्यस्यतत्त्वदवाच्यानेदः प्रत्यक्षविरुद्धइतितदविरोधायनिष्कृष्टचैतन्यलक्षणेमुपयमाद्यः अर्थवादानामपि
 श्रयाजाद्यंविधिवाक्यानामिवस्वार्थप्रमित्तावनन्यार्थतयाप्रमितानामेवार्थतांप्रयोजनवशादमार्थतेतिप्रवा
 जादिवाक्यवतेषामप्यवतरंसंसर्गेतात्पर्यमहपेववाक्येकवाक्यत्वात् पदैकवाक्यतायामेवपरमवातरतात्पर्या
 नमुपगमादिति विवरणवार्थेमायनिर्णयेन्यवस्थापनेनयजमानः प्रस्तरइत्यादीनामपि मुख्यार्थतात्पर्यं
 सक्तोप्रत्यक्षाविरोधायैवलक्षणमुपगमाच्च। कथंलहितकृतेः प्रावत्यमुच्यते। निदिष्टित्वाच्चकृतिमात्रं प्रत्य
 क्षात्प्रवत्यमित्युक्तर्गः किंतुकृतिवाधितमपिप्रत्यक्षं कथंचित्त्वेचितविषयोपहारेण संज्ञावनीयानि विषयज्ञा
 नायोगात्। अतएवाद्वैतकृतिविरोधेनतत्त्वावेदनात्प्रत्यावबिलं प्रत्यक्षमर्थक्रियासमर्थव्यवहारिकविषयस
 मर्थेनोपपाद्यते किंवहुननेदंरजतमितिसर्वसिद्धप्रत्यक्षवाधितमपिभुक्तिरजतप्रत्यक्षमनुनवाविरोधा
 तुरोद्देशेभुक्तिसंनिधौरजतोपगमनसमर्थतेनतुल्यविरोधेनव्यवहितमांतरमसदेववारजतविषयइति
 कल्प्यते। एवंचप्रस्तरेयजमानजेदग्राहिणोयावत्तत्त्वानमर्थक्रियासंबादेनानुमानस्यप्रत्यक्षस्यप्रतिज्ञा
 सिक्विषयत्वात्मुपगमेनोपपादनायोगाद्यजमानः प्रस्तरइतिकृतिवाध्यत्वेसर्वथानिविषयत्वंस्या
 दितितत्परिहारायोक्तर्गमपोद्यकृतिरेवहकृतिप्रत्यक्षप्रोक्ताहिकव्यावहारिकव्यविषयोपगमेनप्र
 त्यक्षोपपादनं कर्तुं शक्यं बलातिरिक्तसकलमिथ्यात्वप्रतिपादकद्विधतात्पर्यं लिङ्गोपपन्नानेककृति
 विरुद्धनेकार्थवादेनप्रसूरेयजमानतादात्म्यस्यताद्विकस्यप्रतिपादनासंज्ञवात्। एवंतत्त्वमसिवाक्येन

त्वंपदवाच्यस्य सर्वज्ञत्वा सर्वज्ञोक्तत्वादिविशिष्टप्रकारूपत्वबोधनेन तत्रासर्वज्ञत्वज्ञोक्तत्वादिसत्यस्य तत्त्वमिति
 राजंजनस्य दितिः तत्त्वमिति राजायाहंकारशब्दलितस्य ज्ञोक्तत्वादितो निष्कर्षस्य शुद्धस्योदासीनप्रकारूपत्व
 मिति वाच्यवस्थामाश्रित्य नागत्यागलक्षणमप्युच्यते। एवं कृष्णलक्षणप्रयत्नद्वितीयादावपि तत्त्वस्य तत्त्वमिति विषय
 त्वप्रसक्तौ तत्त्वमिति राजायाहंकारशब्दलितस्य ज्ञोक्तत्वादितो निष्कर्षस्य शुद्धस्योदासीनप्रकारूपत्व
 कश्चिदनवचस्या प्रसंगः अथवा कृष्णलक्षणप्रयत्नस्योदासीनप्रयत्नस्य ज्ञोक्तत्वादितो निष्कर्षस्य शुद्धस्योदासीनप्रकारूपत्व
 नुष्ठानाशक्तानाहिकृष्णले उल्लेख्यमाणमात्रमिव मुख्यपाको नुष्ठानं शब्दतेन वा सोम इव्यकरणं को याग
 इव तदभिन्नो यागः केनचिदनुष्ठानं शब्दते। न चानुष्ठेयत्वात्तिमत्तस्य प्रत्यक्षविरोध एवानुष्ठेयता शक्तिरिति
 निराश्रयतरेण व्यवहिततद्वतिवाच्यं। शशिमंडलं कंतिमत्कुर्यादिति विधावनुष्ठेयत्वात्तिमत्तस्य शशिमं
 डले कंतिमत्तस्य प्रत्यक्षविरोधेऽप्यनुष्ठानाशक्तिदर्शनेन तस्यास्ततो निम्नत्वात्॥ तथा च तत्र तत्र एव ज
 लक्षणाश्रयणं तस्मादप्येदं न्यायादिसिद्धस्य श्रुतिवलीयहवस्य न कश्चिदधत्ति। अथ कथमत्रा
 प्येदं न्यायप्रवृत्तिः। उच्यते यथा ज्योतिर्यो मेव हिष्णवमाने स तपिता मुद्गातुरप्येदं स तियधुता पृष्ठि
 तादृष्टिं यत्तमिष्टतेन पुनर्यजेतेति श्रुतिनिरीक्षणेन जातो ह्यत्राप्येदं निमित्तप्रायश्चित्तकर्तव्यता बु
 द्धिः पश्चात्प्रतिहर्त्रप्येदं स तियदि प्रतिहर्त्रपृष्ठिं तसर्ववेदसंघादिति श्रुतिनिरीक्षणेन जातया तद्वि
 कृद्वा प्रतिहर्त्रप्येदं निमित्तप्रायश्चित्तकर्तव्यता बुद्ध्या बाध्यते। एवं पूर्वघटादिसत्यत्वे तत्त्वस्य परतायात

निष्कृष्टाश्रुतिजन्यबुद्ध्या बाध्यतेन चोदाहृतस्य ले पूर्वनेमि नितिककर्तव्यता बुद्धेः परनेमि नितिककर्तव्यता बुद्ध्या
 बाधेपि पूर्वनेमि नितिककर्तव्यता बुद्धिजनकं शास्त्रं यत्रोद्भूतमात्राप्येदं उच्यते योरपि युगपदपदो बाधहात्रोप
 छेदस्य पूर्वत्वं वा तत्र सावकाशं। अतस्तत्त्वद्वैतश्रुत्या बाधे विषयांतरा नावान्तिराजंजनस्य दिति वैषम्यं शङ्कनी
 यं। यत्र घटादौ श्रुतिबाध्यं प्रत्यक्षप्रवर्तते तत्रैव व्यावहारिकविविषयलक्षणा कृतार्थस्य पराप्येदं सत्यत्वे
 सर्वथा बाधितस्य पूर्वाप्येदं शास्त्रस्यैव विषयांतरा न्वेषणं नावादिहापि सर्वप्रत्ययवधे ध्वस्तसत्तायां सा
 वकाशं प्रत्यक्षमिति वक्तुं शक्यत्वात्। यत्तु कस्मिन्पि प्रयोगे क्रमिकाः स्यान्निमित्ताः क्रतोस्तत्र नैमिककर्तव्यता
 योः वदरफले श्यामरक्तस्वरूपयोरिव क्रमेणोत्पादादुपज्ञानद्वयवयवकर्तव्यताज्ञानद्वयमपि प्रमाणमेवेति न
 परेण पूर्वज्ञानबाधेऽप्येदं न्याय उदाहरणं। अत एवाप्येदं अधिकरणेनैमिककृष्णस्य ह्ययमर्थः। निमित्तो
 पजननात्प्रागन्यथा कर्तव्योपि क्रतुनिमित्तस्य तस्यथा कर्तव्य इति शास्त्रोपेक्षा वचनमिति तत्रागस्य सतः
 कर्तव्यत्वं न च पश्चाद्वा विप्रतिहर्त्रप्येदं क्रतो पूर्ववृत्तौ हात्राप्येदं निमित्तत्रागस्य सतः कर्तव्यत्वं न
 च पश्चाद्वा विप्रतिहर्त्रप्येदं क्रतो जायत्राप्येदं निमित्तकस्य। प्रायश्चित्तस्यांगत्वमस्ति। आह वनाय
 शास्त्रस्य परहोमातिरिक्तहोमविषयत्ववद्भातेति शास्त्रस्य पश्चाद्वा विप्रतिहर्त्रप्येदं विधु रप्रतिहर्त्रप्येदं हवतः क्रतोः
 उक्तं हि न्याय रत्नमाजायां साधारणस्य शास्त्रस्य विशेषादिना संकोचः। क्रतुस्य प्राप्तबाधो निधीयत इति
 उक्तं जल एवाप्तबाधविवेचने तत्रैव सति शास्त्राथैव विप्रतिहर्त्रप्येदं विधु रप्रतिहर्त्रप्येदं हवतः क्रतोः

सर्ववेदसदानमगं। एवमुक्तात्रपछेदपिरष्टमिति। य-कुशकत्रोपिकावचनमुदाहृतंतदपितेनोत्पन्नम
पिपूर्वप्रायश्चित्तज्ञानमिच्छा नवतिवाधितत्वात्। उत्तरस्यनकिंचिद्वाधकमास्तीतिपूर्वकर्तव्यतावाध्य
प्रतिपादकग्रंथोपसंहारपहितत्वात्निमित्तोपजननात्सात्त्राडिनिमित्तोपजननविनानिमित्तोपजननात्
वेसत्यन्यथाकर्तव्योपातिकृत्वाचिंतासात्रंपरंननूतरनिमित्तोपजननात्साकपूर्वनेमिककर्तव्यताव
स्तुत-प्रासादित्येवंपरं। पूर्वग्रंथंसंदर्भविरोधापत्तेः-प्रास्यामिमांसकर्मर्वादाश्यामरत्तरूपंन्यायेनक्रमिक
कर्तव्यताद्वयोत्पत्तुपगमेकोविरोधः उच्यते। किंतुकर्तव्यहंयत्यरेमिति कर्तव्यतोपमानिवर्तनेनतावत्सू
र्वनेमिक्तिकस्पृकृतिसाध्यहंयोग्यहंतस्यपश्चादप्यनपायात्॥ नापिकृतमुरवंकृतिमाध्यहंतस्यपूर्व
मेप्यजननात्॥ नापियदननुष्ठानेऋतौवैकृत्यंतत्त्वमगहंवा-अतनुष्ठानेऋतुवैकृत्यप्रयोजकत्वस्य
नियमविशेषरूपत्वेनकमांगत्वस्यफलोपकारितयासन्निवृत्तितयावाकारणत्वाविशेषरूपत्वेनचतयोः
कदाचिल्लवायोगेनस्वाभावविकृत्यनिर्वाहायपश्चाद्वाविविक्तापछेदात्तावयवतःऋतौपूर्वापछेदनेमि
क्तिकमंगं। तत्रैवतदननुष्ठानंऋतुवैकृत्यप्रयोजकमिति विशेषणीयतयायाश्चात्मापछेदवतिऋतौपूर्वापछे
दनेमितिक्कृत्यंगस्यतदननुष्ठानेऋतुवैकृत्यप्रयोजकत्वस्यायाश्चात्मापछेदोत्पत्तेः पूर्वमनावात्तानि
वास्तुकिंचिद्वस्त्वंतरंप्रतिकंचित्कालं व्याप्यं पश्चान्नेतिवाकंचित्कालंकारणंपश्चान्नेतिवाकंचित्दृष्टंयु
क्तंवा॥ नापिकर्तव्यहंनामधर्मांतरमेवागमापाययोग्यं कृतनीयंमानात्तावात्। विरुद्धापछेदशास्त्रयोः

पदाहवनीयशास्त्रव्यवस्थोपपत्तेः तस्मिन्निराख्येन क्रमिककर्तव्यताद्योत्पत्तिवचनानुचोपक्रमधि-
करणमायेनासजातविरोधित्वात्प्रत्यक्षमेवागमाद्वितीयः किंनस्यात्। उच्यते। यत्र कवाकताप्रतीयते तत्रैक-
स्मिन्नर्थे प्रत्यक्षानेन नाव्यं। अर्थजेदे प्रतीतिकवाक्यतानेगं प्रसंगतम्॥ अतस्तत्र प्रथममसर्गसंज्ञाप्रति-
पक्षेण प्रजापतिर्वरुणयाश्वमनयदित्याद्युपक्रमेण परकृतिस्वरूपार्थवादेन दानुरिष्टो दुर्द्धिमधिरोपिता-
यांतद्विरुद्ध्यावतोऽश्वाभ्यतिगृहीयान्नावतो वारुणश्वतुष्कपालान्निर्वपेदित्युपसंहारगतं पदजातमु-
पसंज्ञातप्रतिपक्षस्याद्यथाश्रुतार्थसमर्पणेन तदेकवाक्यतामप्रतिपद्यमानमेकवाक्यतानिर्वाहयण्ज-
यंतं तन्नाव्यंतदानुगुणेनैवात्मानं लज्जत इति उपक्रमस्य प्रवाज्यां यत्रनुपरस्परमेकवाक्यतानप्रतीयते।
तत्र पूर्ववत्तमवगणप्यलक्षात्मकं विरुद्धार्थकां वाक्यां यत्रनुपरस्परमेकवाक्यतानप्रतीयते। तत्र पूर्ववत्त-
मवगणप्यलक्षात्मकं विरुद्धार्थकां वाक्यां स्वार्थबोधयत्येवेति न च तत्र पूर्ववत्तस्य प्रावय्यं। अतएव षोड-
शियहवाक्यं। पूर्ववत्तमवगणप्यतदग्रहवाक्यस्यपि स्वार्थबोधकत्वमुपेयते किं नूतयो विषयांतराज्ञा-
वाहगत्या तत्रैव विरुद्ध्यानुष्ठानमिष्यते॥ एवं चाद्वैतागमस्य प्रत्यक्षेणैकवाक्यताशंका नावात्। पूर्ववत्तम-
पितदविगणप्यस्वार्थबोधकत्वमप्रतिहतं॥ तदर्थबोधजनने च पूर्वपरमजातत्वादवाधिहैव जायते। प-
रस्मानन्यथोत्पादान्नद्याबाधेन संज्ञवैदित्यपछेदस्यायस्यैव प्रवृत्तिर्नोपक्रमन्यायस्य। अतएव लोकेपि प्र-
थमप्रवृत्तेश्च किरूप्यप्रत्यक्षमाप्नोपदेशेन बाध्यत इति। ननु तथाप्युपजीव्यत्वेन प्रत्यक्षस्यैव प्रवृत्त्युवाच-

अपेक्षेदशास्त्रयोहि न पूर्वपरस्योपजीव्यमिति युक्तः परेण पूर्वस्य बाधः इहानुवर्णपदादिस्वरूपग्राहकत
यामिथ्यात्वबोधकमागमं प्रतिप्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वादागमस्यैव तद्विरुद्धमिथ्यात्वाबोधकत्वरूपो बोधो
युज्यते। न च मिथ्यात्वश्रुत्यावर्णपदादिसत्यत्वांशोपमर्देषुपजीव्यस्वरूपोपमर्दनावान्नोपजीव्यविरो
धइति वाच्यं॥ नेह नानास्ति किंच न त्यादिश्रुतितिः स्वरूपेणैव प्रपञ्चानावबोधनात्। अत्र केचिदाहुः। तेषां
मानयोत्यादिवाक्यं श्रवणदोषादृष्यनामानपेसादिरूपेण श्रुतवतोपि शास्त्रप्रमितिदर्शनो न शास्त्रप्रमितौ
वर्णपदादिप्रत्यक्षप्रमाणमसाधारणमेवापेक्षितमित्यद्वैतावगममेव वर्णपदादिप्रत्यक्षमात्रमुपजीव्यस्व
रूपोपमर्दोपि नोपजीव्यविरणमेवापेक्षितमित्यद्वैतावगममेव वर्णपदादिप्रत्यक्षमात्रमुपजीव्यस्व
रूपोपमर्दोपि नोपजीव्यविरोधइति॥ अयेत्वाहुः। शास्त्रप्रमितौ वर्णपदादिप्रत्यक्षमात्रमुपजीव्यस्वरूपोपा
मर्दोपि नोपजीव्यविरोधइति॥ अयेत्वाहुः। शास्त्रप्रमितौ वर्णपदादिस्वरूपमिथ्या न पेक्षायामप्ययोग्यता
द्वाप्रमित्यनुदयाद्योग्यतास्वरूपमित्यपेक्षास्तितदपेक्षायामपि नोपजीव्यविरोधः नेह नानास्ति श्रुत्यनि
षेधोपि यावद्भूतज्ञानमनुवर्तमानस्यार्थक्रियासंवादिनोऽसद्विलक्षणस्य प्रपञ्चस्वरूपस्यात्मजातः। नि
षेधस्य प्रतीयोपप्रतिज्ञेपकपक्षे निषेधत्वस्यैव व्याघातादिति वाच्यं॥ शुक्लावपीदं रजतं नेदं रजतमिति प्र
तीतिद्वयानुसंधेनाधिष्ठानमताध्यस्तात्तावत्प्रपञ्चपर्यतात्तानुवर्तिका सद्विलक्षणप्रतियोगिस्वरूपसहि
स्रुत्यामुपगमात्। एतेन प्रपञ्चस्वरूपेण निषेधोपश्राव्यवदसत्त्वमेव स्यादिति निरस्तोऽप्रज्ञाननि

स्वरूपेण १

वर्त्यस्वरूपोपजीव्यकारेण वैषम्यात्। न चाध्यास्तस्याधिष्ठाने स्वरूपेण निषेधेन च तस्य स्वरूपेण निषेधः स्वतः
सिद्धइति तस्य सर्वदेशकालसंबन्धिनिषेधप्रतियोगिह्यपत्तासत्त्वं दुर्वारं॥ सर्वदेशकालसंबन्धिनिषेध
प्रतियोगिह्यमित्येवासत्त्वं निर्वचनात्। विधांतरेण तन्निबचनायोगादिति वाच्यं॥ असतः सर्वदेशकालसंब
न्धिनिषेधप्रतियोगित्वमुपगच्छता तस्य तथात्वे प्रत्यक्षस्य सर्वदेशकालयोः प्रत्यक्षीकरणयोगेनागमस्य
तादृशागमानुपलंघनेन च प्रमाणयितुमशक्यतयानुमानमेव प्रमाणयितव्यमिति तदनुमानेयजत्तद्व्या
सत्तं लिङ्गं वाच्यं॥ तस्यैव प्रथमप्रतीतस्यासत्त्वं निर्वचनतोपपत्तेरित्याहुः। अपरे तु नेह नानास्ति श्रुत्यनिषेधः
सत्यत्वेन प्रपञ्चनिषेधएव तात्पर्यं न त्वरूपेण निषेधस्य त्वरूपोपप्रतिज्ञेपकत्वे तस्य तन्निषेधः इत्यायोगात्॥
तत्प्रतिज्ञेपकत्वे प्रत्यक्षविरोधात्। न च रूपसत्त्वस्यापि सत्त्ववद्व्यादिप्रत्यक्षसिद्धत्वात् तं नापि स्वरूपेण नि
षेधो युक्तइति वाच्यं। प्रत्यक्षस्य श्रुत्यविरोधात् सत्यत्वात् सत्त्ववद्व्यादिप्रत्यक्षसिद्धत्वात् तं नापि स्वरूपेण नि
षेधोपपत्तेः। न च सति पारमार्थिकसत्यत्वे सत्त्ववद्व्यादिप्रत्यक्षसिद्धत्वात् तं नापि स्वरूपेण निषेधोपपत्तेः। न
यथा शुक्लारजतानामप्रतिज्ञेपकसत्यरजतप्रसक्तिरिति तन्निषेधः अतएव नेदं रजतं किंतु तत्त्वेयं मदीय
गो किंतु मेवानात्र वर्तमानश्चेन्न किंतु पवरकइति निषेधमानस्यासत्त्वमवगम्यते। एवं सत्त्वं वा
नामप्रतीतिरेव सत्यत्वं प्रसक्तिरिति तन्निषेधोपपत्तेः। अतो वर्णपदाद्योग्यतादिस्वरूपोपमर्दोपाधो नोप
जीव्यविरोधइत्याहुः। अये तु ब्रह्मणीपरमार्थिकसत्यत्वं प्रपञ्चव्यावहारिकसत्यत्वं सत्त्ववद्व्यादिप्रत्यक्षसिद्धत्वात्

सिधां. ले. रजतादौ अतितासिकसतलंतलोपि निष्कृष्टमिति सतात्रैविध्यं नोपेयते। ऋधिशालग्रहापरमार्थिक
सत्तामाहायैव घटादौ सत्तातिमानोपपत्त्या सत्तासकल्पतस्यामः प्रमाणकत्वात्। ए च प्रपंचे सुख
अतीत्य

३३

क.

३३

३३